ڕاکاڵ

وەرزنامەیەکی رۆشنبیریی گشتییە

ژمارەی دووەم ساڵی یەکەم

٢٠٢٦/٧/١٤

- تەلارسازییەکی نوێ لە قەزایەکی نوێدا نۆژەنکردنەوە بۆ بنیادی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری
- کاریگەری موبایل لەسەر مێردمنداڵان
- کاریگەریی وێنەی ڕاگەیاندن لەسەر ڕای گشتی

گۆڤاری ڕاکاڵ وەرزنامەیەکی ڕۆشنبیریی گشتییە

ساڵی یەکەم ژمارە (٢)

٢٠٢٦/٧/١٤

خاوەنی ئیمتیاز و سەرنووسەر:

فەتاح مەحمود ڕۆستەم (فەتاح تەنیا)

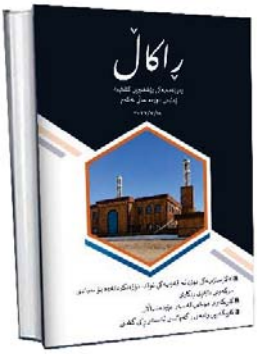

شوێن: عێراق-هەرێمی کوردستان- گەرمیان - ڕزگاری

Tel: (+٩٦٤)٠٧٧٠١٤٩٥٥٠٣ – (+٩٦٤)٠٧٧٣٠٢٦٠٧٢٠

Gmail: mediaracal@gmail.com

چاپخانە: چوارچرا

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

پێڕست

سەروتار		
ئاراستە میدیاییەکان لە پێکنەهێنانی حکومەتدا	فتاح محمود رۆستم (فەتاح تەنیا)	٧
بیناسازی		
تەلارسازیەکی نوێ لە قەزایەکی نوێدا نۆژەنکردنەوە بۆ بنیادی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری	کامران جعفر حمەنجم	١١
مێژوو		
ئیرادەی مانەوە گەڕەکی ئیمام محەمەدی شاری کفری پەناگەیەك لە یادەوەری شۆڕشی نوێدا	شۆڕش شەهید حمەشوان	٢١
ڕووخاندنی گەڕەکەکانی هەر دوو گازینۆ و تێکچوونی دیمۆگرافی دانیشتوان لە ساڵی ١٩٨٩دا	مەریوان عەلی شەریف	٣٥
چرکسیەکان کێن و کێ ئەو ناوەی ناون؟	دڵشاد تاڵەبانی	٤١
میدیا و تەکنەلۆجیا		
کاریگەریی هەواڵە میدیاییەکان لەسەر دروستبوونی دڵەڕاوکێ لای تاك	نیاز جەلال	٥١
کاریگەری موبایل لەسەر مێردمنداڵان	هیران حسێن محمود	٦٣
توێژینەوە		
کاریگەریی وێنەی ڕاگەیاندن لەسەر ڕای گشتی	خالد هدار، فضیلة هدار وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فەتاح تەنیا - سەرباز فایەق عەلی	٧٧
هونەر		
هونەر ناسنامەیەکی گشتییە و هەنگاوێکە بۆ تێکشکاندنی بەربەستەکان لە بەڕێوەبردنی پەیوەندییەکی مێژووییدا	سارا محمد بەکر	١٠٥

گۆڤاری ڕاکاڵ

ئامانجە سەرەکییەکان

- پەرەپێدانی هۆشیاری ڕۆشنبیری و زانستی و کارکردن بۆ گۆڕانکارییەکی ئەرێنی لە کۆمەڵگەدا
- دروستکردنی سەکۆیەك بۆ گفتوگۆی ئازاد لەسەر بابەتە کۆمەڵایەتی، سیاسی و فەرهەنگییەکان
- هاندانی تاك بۆ بەشداری کردنی کارا لە دروستکردنی ڕای گشتی و بڵاوکردنەوەی چەمك و بیرکردنەوەی نویێ و مۆدێرن
- ڕەخنەی دروست و بنیاتنەرانە بۆ چاککردنی هەڵسوکەوت و سیستەمەکان
- پەیوەندیدان لە نێوان فەرهەنگ، زانست و میدیا
- پاراستن و گەشەپێدانی فەرهەنگ و ناسنامەی کوردی بە شێوەیەکی مۆدێرن
- بەرهەمهێنانی ناوەڕۆکی باهێز کە هاوتەریب بێت لەگەڵ سەردەمی دیجیتاڵ

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

مەرجەکانی بڵاوکردنەوە

مەرجەکانی بڵاوکردنەوە: بریتین لە کۆمەڵێك ڕێسا و ستاندارد کە دەبنە هۆی پاراستنی کوالێتی، باوەڕپێکراوی و ئاستی ئەکادیمی و ڕۆشنبیریی بابەتەکان. ئەم مەرجانە بە شێوەیەکی گشتی دەتوانرێت بەم شێوەیە ڕیزبەندبکرێن:

١. **کوالێتی و گرنگی بابەت:** بابەتەکان دەبێت نوێ بن، گرنگ و پەیوەندیدار بن بە بواری ڕۆشنبیری، هونەر، مێژوو، کۆمەڵناسی، ئەدەب و بابەتە هاوشێوەکان. گۆڤارەکە زۆرجار بابەتێك دەوێت کە بتوانێت بینەر/خوێنەر هۆشیار بکاتەوە و بیرکردنەوە دروست بکات.

٢. **ڕێزمان و زمان:** دەقەکان دەبێت بە زمانێکی ڕوون، دروست و ڕێزمانی بنووسرێن. هەڵە زمانی و نووسینی زۆر قبووڵ ناکرێت، چونکە گۆڤاری ڕۆشنبیری وەك سەرچاوەیەکی فێرکاری و ڕۆشنبیری دەبینرێت.

٣. **ڕێکخستن و ستایلی نووسین:** دەق دەبێت ڕێك و پەیوەست بێت (پێشەکی، ناوەڕاست، کۆتایی)، و بیرۆکەکان بە شێوەیەکی لۆژیکی پێشکەش بکرێن. هەروەها پێویستە نووسەر ستایلێکی دیاریکراوی گۆڤارەکە پەیڕەو بکات (وەکو قەبارەی دەق:(A١٧)زیاتر نەبێت، جۆری فۆنت: یونیکۆدی کوردی، قەبارەی فۆنت(١٤)بێت.

٤. **ئەسڵییەتی بابەت:** بابەت دەبێت ئەسڵی بێت و لە هیچ سەرچاوەیەکەوە بە شێوەی دزینەوە نەهێنرابێت. ئەگەر سوود لە سەرچاوەکان وەردەگیرێت، دەبێت بە شێوەیەکی دروست ئاماژەیان پێبکرێت.

٥. **ئاستی زانستی وڕاستی زانیاری:** زانیارییەکان دەبێت ڕاست و پشتگیریکراو بن بە سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان. بابەتەکانی زانستی یان مێژوویی نابێت لەسەر گومان یان بێ سەرچاوە بنووسرێن.

٦. **بێلایەنی و ئەخلاقی نووســین:** دەقەکان دەبێت بێلایەن بن و ڕێز لە هەموو بیر و باوەڕەکان بگرن. زمانێکی توندو تێکچوونەوەی کۆمەڵایەتی یان سیاسی قبووڵ ناکرێت، بەتایبەتی ئەگەر گۆڤارەکە ڕۆشنبیری گشتی بێت.

٧. **پەیوەندی بە کۆمەڵگا:** بابەتەکان پێویســتە پەیوەندیدار بن بە کێشــە و بابەتەکانی کۆمەڵگا و بتوانن کاریگەرییەکی هۆشــیارکردنەوە یان ڕۆشــنبیری هەبێت لەســەر خوێنەران.

٩. **مافی بڵاوکردنەوە:** دوای ناردنی بابەت، مافی بڵاوکردنەوە زۆرجار دەگوازرێتەوە بۆ گۆڤارەکە، و نووسەر نابێت بەبێ مۆڵەت هەمان بابەت لە شوێنێکی تر بڵاو بکاتەوە.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

گۆڤاری ڕاکاڵ مۆڵەتی یاسایی وەرگرت

سەندیکای رۆژنامەنووسانی کوردستان

تۆماری یاسایی

ژمارە: 1033

ڕێککەوتی دەرچوون: 2026/01/01 ڕێککەوتی بەسەرچوون: 2026/12/31

بەپێی برگەکانی (1، 2، 3، 4، 5، 6) لە ماددەی (3)ی یاسای رۆژنامەگەریی لە کوردستان ژمارە (35)ی ساڵی 2007 لە 2008/9/22 بڕیاری لەسەر درا، پاش ئەوەی کە دەرکەوت گۆڤاری (**ڕاکاڵ**) وەرزییەو، خاوەن ئیمتیازی (**فتاح محمود روستم**) و سەرنووسەرەکەی (**فتاح محمود روستم**)، مەرجە یاساییەکانی تێدا بەدیهاتووە،لە سەندیکای رۆژنامەنووسانی کوردستان بە ژمارە (**1033**) تۆمارکرا.

ئازاد حەمەدەمین
نەقیبی رۆژنامەنووسانی کوردستان

سەروتار

ئاراستە میدیاییەکان لە پێکنەهێنانی حکومەتدا

فتاح محمود رۆستم (فەتاح تەنیا)

رۆڵی دەزگاکانی ڕاگەیاندن لە کاتی قەیرانە سیاسییەکاندا، بەتایبەتی لەو قۆناغە هەستیار و چارەنووسسازانەی کە پرۆسەی پێکنەهێنانی حکومەت تووشی چەقبەستوویی و بنبەستی سیاسی دەبێت، لە گواستنەوەی سادە و بێلایەنانەی دەنگوباس و هەواڵە ڕۆژانەکانەوە بە تەواوی دەگۆڕێت بۆ بوون بە ئەکتەرێکی سەرەکی، کاریگەر و داڕێژەری ڕاستەقینەی ئاراستەی ڕووداوە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، بە جۆرێك لەم دۆخە ئاڵۆزانەدا، میدیا تەنها ئاوێنەیەکی بێدەنگ نییە بۆ نیشاندانی واقیع و گواستنەوەی ڕاستییەکان وەك خۆیان، بەڵکو ڕاستەوخۆ دەبێتە گۆڕەپانی ململانێی توند، هۆکاری سەرەکی جەمسەربەندی و کارتێکی فشاری ستراتیژی هەمەلایەنە کە سەرجەم پارت و کوتلە سیاسییەکان بۆ سەرخستنی ئەجێندا تایبەتەکانی خۆیان و ناچارکردنی نەیار و ڕکابەرەکانیان بە سازشکردن و پاشەکشە لە مەرجەکانیان بەکاری دەهێنن، ئەمەش وای کردووە کە ئاراستە میدیاییەکان لەم ماوە هەستیارەدا بەپێی بەرژەوەندیی کوتلە و پارتە ڕکابەرەکان دابەش ببن و ببنە هۆی دروستبوونی جەمسەربەندییەکی کۆمەڵایەتی، دەروونی و سیاسی توندی وا کە تێیدا دۆزینەوەی ڕاستییە ڕووتەکان و جیابوونەوەی پڕوپاگەندە لە واقیع بۆ هاووڵاتیان ببێتە ئەرکێکی یەکجار ئەستەم و تاقەتپڕوکێن. یەکێك لە دیارترین، باوترین و کاریگەربووترین ئاراستە میدیاییەکان لە کاتی دواکەوتنی پێکهێنانی کابینەی نوێی حکومەتدا، ئاراستەی شەڕی

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

لۆمەکردن و گواستنەوەی هۆشیارانەی بەرپرسیارێتییە بۆ ئەستۆی لایەنی بەرامبەر، کە لەم چوارچێوەیەدا میدیای فەرمی، نیمچەفەرمی، سێبەر و ئاراستەکراوی سەر بە هەر لایەنێکی سیاسی بە شێوازێکی سیستماتیك هەوڵ دەدات خۆی وەك هێزێکی نەرم، نیشتمانی، شەرعی و خەمخۆری ڕاستەقینەی بەرژەوەندییەکانی خەڵك و داکۆکیکاری سەرسەختی مافە دەستوورییەکان نیشان بدات لە بەرامبەردا بە توندی لایەنی بەرامبەر و هێزە ڕکابەرەکان بە هۆکاری سەرەکی داڕووخانی پرۆسەی سیاسی، تێکدانی ژێرخانی ئابووری و پەکخستنی گشت کایەکانی ژیانی گشتی و بژێوی خەڵك تۆمەتبار دەکات، ئەم جۆرە ئاراستەکردنە زیانبەخشەش لە ڕێگەی بەکارهێنانی زمانێکی هێرشبەرانەی توند، گوتاری ڕەخنەیی نەرێنی، و میوانداریکردنی بەردەوام و چڕی ئەو شرۆڤەکارە سیاسی و یاساییانە جێبەجێ دەکرێت کە تەنها و تەنها گوزارشت لە ڕوانگە، بەرژەوەندی و بڕیارەکانی ئەو حزبە دەکەن، بە ئامانجی شەرعیەتدان بە داواکاری و مەرجە قورسەکانی خۆیان لە پشت مێزی گفتوگۆکان و لاوازکردنی پێگەی جەماوەری، جەماوەرناسی و ڕەوایەتی نەیارەکانیان لەسەر شەقام، ئەمەش وا دەردەخات کە ئەمڕۆ لە هەرێمی کوردستاندا بەهۆی ئەم دۆخە چەقبەستووەوە شتێك نەماوە بە ناوی بەرژەوەندی گشتی یان پاراستنی دۆخی گشتی و نیشتمانی، بەڵکو هەمووان بێ جیاوازی شەڕی میدیایی توند بۆ ئەوە دەکەن بەرژەوەندییەکانی خۆیان بپارێزن و بۆ خزمەتکردنی پێگە، دەسەڵات، پشك و ستراتیژی خۆیان لە مێژەکاری بەرەکاری سیاسی بەکاری بهێنن، کە بە تەواوی ڕوویەکی سیاسی دوولایەنەی نەرێنی و پاوانخوازی وەرگرتووە.

هاوکات لەگەڵ ئەمەشدا ئاراستەی دروستکردنی شەڕی دەروونی، بڵاوکردنەوەی ترس و بێئومێدکردنی تەواوەتی شەقام ڕەنگدانەوەیەکی ئێجگار بەهێز، وێرانکەر و درێژخایەنی لەسەر کۆمەڵگەی کوردی دەبێت، چونکە میدیا حزبییەکان زۆرجار بە بەرنامە پەنا بۆ گەورەکردنی بێوێنەی دەرهاویشتە نەرێنی و مەترسیدارەکانی نەبوونی حکومەت دەبەن، وەك هۆشداریدان لە ئەگەری داڕووخانی کتوپڕی دارایی، دواکەوتنی درێژخایەنی مووچەی فەرمانبەران و خانەنشینان، گرانی بێپێشینە لە بازاڕەکاندا، تێکچوونی هێڵی بازرگانی، یان دروستبوونی بۆشایی گەورەی ئەمنی و سەرهەڵدانەوەی

توندوتیژی و نائارامی کۆمەڵایەتی، کە ئەم جۆرە پەیام، ڕاپۆرت و هەواڵە میدیاییانە ئەگەرچی ڕەنگە بەشێك لە ڕاستی سادەشیان تێدا بێت، بەڵام بە شێوازێکی هۆشیارانە، دەروونی و بە مەبەستی تۆقاندنی ڕای گشتی، دروستکردنی پشێوی یان ناچارکردنی لایەنی بەرامبەر بۆ پاشەکشەکردن لە مەرجەکانی لە پرۆسەی دانوستاندا بەکاردێن، ئەمەش جۆرێك لە دڵەڕاوکێی بەردەوام و ناسەقامگیری قووڵی دەروونی لەناو تەواوی چین و توێژەکانی کۆمەڵگەدا بڵاو دەکاتەوە و متمانەی گشتی بە پاشەڕۆژ بە تەواوی لاواز دەکات.

لەلایەکی دیکەوە، پەرەگرتنی بێوێنە و ترسناکی میدیای سێبەر و بەکاربردنی فراوانی سوپا ئەلیکترۆنییە ڕێکخراوەکان لە تۆڕە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکاندا، ئاراستەیەکی تری مەترسیدار و ژەهراوی ئەم هاوکێشە ئاڵۆزەی پێکنەهێنانی حکومەتە، لەبەر ئەوەی دەزگا فەرمی و نافەرمییەکانی حزبەکان بەهۆی بەربەستە یاساییەکان، ئیتیکی میدیایی یان لێکەوتە سیاسییە ڕاستەوخۆیەکانەوە ناتوانن هەندێك تۆمەتی قورس، ناوزڕاندن، یان زانیاری ناڕاست و فەبریکەکراو بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بڵاو بکەنەوە، بۆیە پەنا بۆ ئەم پێگە، پەیج و ئەژمارە بێناونیشان و سێبەرانە دەبەن، کە دەبنە سەکۆ و ئامرازێکی گەورە بۆ دزەپێکردنی زانیاری چەواشەکارانە، شێواندنی دەروونی خەڵک و تێکدانی هەر جۆرە نزیکبوونەوەیەک، ئەمەش وای کردووە کە بێ متمانەیی قووڵی نێوان لایەنە سیاسییەکان بە جۆرێک ڕەنگبداتەوە کە بەرنامەی کاری هەڵبژاردن و دروشمە بریقەدارەکانیان لای خەڵکی بیرمەند، ڕۆشنبیر و ناوەندی ئەکادیمی ببێتە گاڵتەجاڕی، چونکە مێژووی چەند ساڵەی ڕابردوو سەلماندوویەتی کە هیچ لەم ململانێ و دروشمانە دۆخی ئابووری، کۆمەڵایەتی و گوزەرانی خەڵکی بەرەو پێشەوە نەبردووە، بەڵکو ئەم ئاراستە چەواشەکارە بە تەواوی کەش و هەوای متمانە و لێکتێگەیشتن لە نێوان هێزە سیاسییەکاندا تێکدەدات و ڕێگای گەیشتن بە ڕێککەوتنی نیشتمانی و پێکهێنانی کابینەی حکومەت دوورتر و مەحاڵتر دەکاتەوە. لە بەرامبەر ئەم لێشاوە حزبییە گەورە و جەمسەربەندەدا، ئاراستەی تریش لە ئارادان کە بە دڵسۆزییەوە دەیانەوێت ڕۆڵێکی ئەرێنی، نیشتمانی، بنیاتنەر یان هاوسەنگ بگێڕن، وەك میدیای سەربەخۆ، ئاژانسە بێلایەنەکان یان میدیای ڕەخنەیی پیشەیی، کە ئەم دەزگایانە بەردەوام هەوڵ دەدەن

تیشك بخەنە سەر هۆكارە ڕاستەقینە، قووڵ و بنەڕەتییەكانی كێشەكە، وەك ململانێی ڕووت لەسەر دەسەڵات، پشكپشكێنەی حزبی، دابەشكردنی پۆستەكان لەسەر بنەمای تەبایی نەک لێهاتوویی، و دەستوەردانی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی هێزە هەرێمی و دەرەكییەكان، بەو ئامانجەی دەنگی ڕاستەقینەی هاوڵاتیان بگەیەنن و فشارێكی مەدەنی و پیشەیی دروست بكەن بۆ ئەوەی لایەنەكان بەرژەوەندی نیشتمانی و خەڵک بخەنە پێش بەرژەوەندی تەسك و كاتی حزبییەوە، بەڵام هەزار مەخابن زۆرجار بەهۆی كەمیی توانا داراییەكان، نەبوونی پشتگیری لۆجیستی و باڵادەستیی ڕەهای دارایی سیاسی حزبەكان بەسەر تەواوی كاردانەكەدا، دەنگی دڵسۆزانەی ئەم جۆرە میدیا سەربەخۆیانە لەناو هاوار و ژاوەژاوی میدیا جەمسەربەند و پڕوپاگەندە حزبییەكاندا كز و ون دەبێت و ناتوانێت گۆڕانكاریی گەورە و ڕیشەیی و خێرا لە ئاراستەی گشتی ڕای گشتیدا دروست بكات.

هەروەها بەپێی ئەم شیكارییە وردە دەتوانین بە ڕوونی بڵێین ئاراستە میدیاییە زاڵەكان لە قۆناغی پێكنەهێنانی حكومەتدا زیاتر بەرەو قووڵكردنەوەی قەیرانەكە، توندكردنی ناكۆكییەكان و بنبەستبوونی زیاتری دۆخەكە دەچن نەک دۆزینەوەی دەرچەیەكی گونجاو و نیشتمانی بۆ چارەسەركردنی كێشەكان، بەجۆرێک میدیا لەبری ئەوەی ببێتە ناوەندێك بۆ گفتوگۆی بنیاتنەر، دۆزینەوەی خاڵی هاوبەش و خستنەڕووی نەخشەڕێگایەكی گشتگیری نیشتمانی بۆ دەربازبوون لە تەنگژەكان، بەداخەوە دەبێتە ئامرازێكی سیاسی بۆ شاردنەوەی ڕاستییەكان، شێواندنی ڕای گشتی و بەردەوامبوونی ململانێی هێزەكان بۆ دەستكەوتی زیاتر، كەواتە تا ئەو كاتەی كولتووری میدیایی پیشەیی، ئەخلاقی كاری ڕۆژنامەوانی و بەرپرسیارێتی باڵای نیشتمانی نەكەوێتە پێش بەرژەوەندییە سیاسی و حزبییە كاتییەكان، هەمیشە ئاراستە میدیاییە حزبی و ئاراستەكراوەكان كۆمەڵگە بەرەو لێكترازان، نائومێدی داڕووخانی بەهاكان و دڵەڕاوكێی زیاتر دەبەن و پرۆسەی سیاسی و دیموكراسیش لە ناو كۆت و بەندی بنبەستە دووبارەبووەكاندا وەک دیلێكی هەمیشەیی دەهێڵنەوە.

تەلارسازییەکی نوێ لە قەزایەکی نوێدا
نۆژەنکردنەوە بۆ بنیادی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری

کامران جعفر حمەنجم

مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری، وەک چەقی ڕۆحی و تەلارسازیی ئەم شارە نوێیە، یەکێکە لە دیارترین ئەو شوێنەوارە ئاینی و ئەندازیارییانەی کە شوناسێکی نوێی بە ناوچەکە بەخشیوە

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

مێژووی گەشەسەندنی شارستانی و تەلاری لە هەر ناوچەیەکدا، ڕەنگدانەوەی ڕاستەوخۆی ئەو وەرچەرخانە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەیە کە بەسەر دانیشتوانەکەیدا هاتوون. قەزای ڕزگاری، کە دەکەوێتە سنووری ئیدارەی سەربەخۆی گەرمیان، نموونەیەکی زیندوو و قۆناغ بە قۆناغی ئەم گۆڕانکارییە مێژووییانەیە. لە سەرەتادا، ئەم ناوچە بەربڵاوە، کە بە دەشتی شاکەل ناسراوە، زەوییەکی تەواو کشتوکاڵی بوو، کە لە لایەن جوتیارانی کەلاری کۆن و هۆزی تیلەکۆوە بۆ کاری کێڵان و ئاژەڵداری بەکاردەهێنرا و ژیان تێیدا لەسەر بنەمای پەیوەندییەکی سادەی نێوان مرۆڤ و سروشت دارێژرابوو. بەڵام لە ساڵی ١٩٨٥دا، بە بڕیارێکی سیاسی و سەربازیی ڕژێمی بەعس و لەژێر چاودێری ڕاستەوخۆی (عەلی حەسەن مەجید)، نەخشەیەک بۆ گۆڕینی دیموگرافیای ناوچەکە دارێژرا، کە ئامانج لێی دروستکردنی کۆمەڵگایەکی زۆرەملێ بوو لەم دەشتەدا. ئەم بڕیارە نەگریسە لە ساڵی ١٩٨٧دا چووە بواری جێبەجێکردنەوە و دانیشتوانی گوندە جیاجیاکانی گەرمیان بە زۆرەملێ و دوور لە ویستی خۆیان ڕاگوێزران بۆ ئەم کۆمەڵگایە نوێیە کە ناوی نرابوو کۆمەڵگای (صمود).

ئامانجی سەرەکی حکومەتی بەعس لە کۆکردنەوەی هەزاران خێزانی گوندنشین لەم دەشتە فراوانەدا، پاکتاوکردنی لادێکان و ئاسانکردنی کۆنترۆڵی ئەمنی و سەربازی بوو بەسەر جووڵەی دانیشتوانەکەدا، تا بتوانێت هێڵی پەیوەندی و پشتیوانی نێوان گوندنشینان و هێزی پێشمەرگەی کوردستان بپچڕێنێت؛ چونکە گوندەکان هەمیشە وەک سەرچاوەیەکی بێبڕانەوەی پشتیوانی لۆجستی و مرۆیی بۆ شۆڕش دەمانەوە. لەبەر ئەم هۆکارە، کۆمەڵگای صمود لە سەرەتای دامەزراندنیدا لە هەموو سێکتەرە سەرەتاییەکانی ژیان بێبەش کرا، نە لایەنی پەروەردە و

فێرکردن گرنگی پێدرا و نە ژێرخانی تەندروستی و خزمەتگوزارییە گشتییەکان بوونیان هەبوو، ئەمەش ژیانێکی سەخت و پڕ لە چەوسانەوەی بۆ خەڵکەکە دروست کردبوو. ئەم دۆخە نالەبارە بەردەوام بوو تا ڕاپەڕینە مەزنەکەی ساڵی ١٩٩١ی گەلی کوردستان، کە تێیدا دانیشتوانی ناوچەکە کۆت و بەندی ستەمیان شکاند و قۆناغێکی نوێ لە ئاوەدانکردنەوە لەژێر سایەی دەسەڵاتی کوردییدا دەستی پێکرد. لە ڕێککەوتی ١٦ی شوباتی ساڵی ٢٠٠٠، یەکەمین دامەزراوەی شارەوانی لەم ناوچەیەدا پێکهێنرا و دواتر بە پێی نووسراوی فەرمی ئەنجوومەنی وەزیرانی هەرێمی کوردستان، ناوی کۆمەڵگاکە لە (صمود)ەوە گۆڕدرا بۆ ناوە ڕاستەقینەکەی خۆی کە (ڕزگاری)یە. ئەم قەزایە لە ئێستادا سەرپەرشتی پتر لە ٧٣ گوندی دەوروبەری دەکات. وەرچەرخانی کارگێڕی گەورەی ئەم دواییانەش کاتێک بوو، کە بە پێی بەیانی ژمارە (٢٧)ی ساڵی ٢٠٢٥، ئاماژە بە فەرمانی هەرێمی ژمارە (٣٩٧) لە (٢٠٢٥/٩/٢٣) و فەرمانی حکومەتی هەرێمی کوردستان/ سەرۆک وەزیران ژمارە (٣٨١١) لە (٢٠٢٥/١٠/١٢)، و بەدوایاندا نووسراوی ژمارە (٢٣١٧٣) لە (٢٠٣٥/٧/٣٠)، بڕیاری فەرمی درا بە هێنانەکایە و بەرزکردنەوەی پێگەی کارگێڕی (ڕزگاری) بۆ ئاستی قەزا لە سنووری ئیدارەی سەربەخۆی گەرمیان. ئەم پێشهاتە مێژووییە پێویستی بە گۆڕانکاری لە شێوازی تەلاری و سیمای شاری ناوچەکەش هێنایە ئاراوە، کە بەرزترین ڕەنگدانەوەی لە پرۆژەی بنیادنانەوەی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاریدا دەبینرێت.

هەروەها ئەم قەزایە لە ساڵی ١٩٨٩دا یەکەم مزگەوتی تێدا دروستکرا بە ناوی مزگەوتی گەورەی ڕزگاری، دواتر گەشەی سەند لە ئێستادا مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری، کە لە ساڵی ٢٠٠٣دا دروستکراوە، لە ئێستادا وەک چەقی ڕۆحی و تەلارسازیی ئەم شارە نوێیە، یەکێکە

ئەم مزگەوتە ڕەنگدانەوەی تێکەڵاوەیەکی زۆر ورد و سەرنجڕاکێشە لە نێوان ڕەسەنایەتی و مێژووی دەوڵەمەندی تەلارسازیی ئیسلامی و داهێنانە تیۆری و پراکتیکییەکانی ئەندازیاریی هاوچەرخ

لە دیارترین ئەو شوێنەوارە ئاینی و ئەندازیارییانەی کە شوناسێکی نوێی بە ناوچەکە بەخشیوە. لە ڕووی شێواز و پێکهاتەی گشتییەوە، ئەم مزگەوتە ڕەنگدانەوەی تێکەڵاوەیەکی زۆر ورد و سەرنجڕاکێشە لە نێوان ڕەسەنایەتی و مێژووی دەوڵەمەندی تەلارسازیی ئیسلامی و داهێنانە تیۆری و پراکتیکییەکانی ئەندازیاریی هاوچەرخ. ئەم پێکهاتە گەورەیە تەنها وەک شوێنێک بۆ ئەنجامدانی پەرستش و نزا سەیر ناکرێت، بەڵکو گوزارشت لە هێمایەکی ناسنامەیی، نەتەوەیی و کولتووری دەکات، کە بە شێوازێکی زانستی داڕێژراوە بۆ ئەوەی لەگەڵ ژینگەی جوگرافی و کەشوهەوای ناوچەکەدا کارلێک بکات، لە کاتی پاراستنی ئەو شکۆ قورسی و پیرۆزییەی کە لە ناوەڕۆکی شوێنە ئاینییەکاندا هەیە. لە یەکەم نیگادا، ئەوەی سەرنجی هەر بینەر و ڕێبوارێک بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت، پێکهاتەی دەرەوە و جۆری ڕووپۆشکردنی دیوارەکانی بیناکەیە تێیدا کەرەستەی خۆماڵی و هاوچەرخی وەک خشت بەکارهاتووە کە خاوەن کوالیتییەکی بەرگریی زۆر بەرزە. ئەم خشتانە بە ڕەنگە گەرم و زەوینییەکانی وەک قاوەیی، زەردباو، و سووری کەمکاڵ، باڵیان کێشاوە بەسەر تەواوی ڕووبەری دەرەوەی مزگەوتەکەدا، ئەمەش نەک هەر جوانییەکی کلاسیکی و مێژوویی هاوشێوەی شارستانییەتەکانی نێوان دوو ڕووبار بە بیناکە دەبەخشێت، بەڵکو لە ڕووی زانستی بیناسازییەوە گونجانی تەواوی هەیە لەگەڵ کەشوهەوای گەرمی ناوچەی

گەرمیاندا، چونکە خشت وەک دژە-گەرمی سروشتی کاردەکات و بەرگەی گۆڕانکارییە خێراکانی پلەی گەرما دەگرێت، هاوکات لە ڕووی دەروونییەوە هێمنییەکی بێنراو و پشوویەک بە چاوی بینەر دەبەخشێت.

نەخشەسازی دەرەوەی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری بە تەواوی لەسەر بنەمای هێڵە تیژە ڕاستەکان و قەبارە ئەندازیارییە چوارگۆشە و لاکێشەییەکان دامەزراوە، کە ئەمەش تایبەتمەندییەکی سەرەکی و بنەڕەتی فۆرمی مۆدێرنە و مینیمالیزم لە تەلارسازیی سەدەی نوێدا نیشان دەدات. بیناکە لە ڕووی ئاسۆیی و ستوونییەوە لە چەند قاتی جیاواز و قەبارەی پێکەوەبەستراو پێکدێت، کە بە شێوازێکی سەرنجڕاکێش و بە پێی یاساکانی کێشکردن بەسەر یەکدا دابەش بوون، بە جۆرێک کە هەستی جێگیری، قورسی، متمانە و شکۆمەندی لە زەینی بینەردا بچەسپێنێت. لە ناو ئەم هێڵە ڕاست و مۆدێرنانەدا، پەنجەرەکانی مزگەوتەکە ڕۆڵێکی میحوەری و زمانحاڵ دەگێڕن لە گواستنەوەی ناسنامەی مێژوویی بۆ سەر ڕووی دەرەوەی بیناکە، چونکە ئەم پەنجەرانە بە شێوازی کەوانەیی کڵۆز و ڕەسەنی ئیسلامی نەخشێنراون، کە ئەمەش بەستنەوەیەکی ڕاستەوخۆ و بێپچڕانە بە مێژووی دووروودرێژی هونەری تەلارسازیی عەباسی، فاتیمی و ئەندەلوسییەوە. دەرکەوتنی ئەم کەوانانە لە بەشی سەرەوەی پەنجەرەکاندا دەبێتە هۆی شکاندنی ئەو ڕەقی و توندییەی کە لە هێڵە ڕاستەکانی دەرەوەی بیناکەدا هەیە، و جۆرێک لە نەرمی، مۆسیقای بینراو و جووڵەی سەرنجڕاکێش لە دیمەنەکەدا دەخولقێنێت. پاشان، چوارچێوەی دەرەوەی ئەم پەنجەرانە بە ڕەنگێکی قاوەیی زۆر تۆخ یان ڕەش دیاری کراون کە دژایەتییەکی ڕەنگاڵەیی زۆر جوان لەگەڵ ڕەنگی گەرمی خشتی دیوارەکاندا دروست دەکات و وا دەکات کونی پەنجەرەکان وەک

تـوخـمـێـکـی ســەربەخـۆ لەســەر ڕووبەری دیوارەکە خـۆیـان نمـایش بکەن.

یەکێک لە دیـارترین، نـاوازەترین و جیاوازترین توخمە ئەندازیارییەکانی تەلارســازیـی ئەم مـزگەوتە، کە پێناســەی داهێنانی هاوچەرخی پێ دەکـرێـت، شــێـوازی مـۆدێـرنی دیزاینـکـردن و جـێبەجـێـکـردنی منارەکانێتی. مزگەوتەکە خاوەنی دوو منـارەی بەرز و هـاوشـــێـوەیە کە لەســـەر بـنـکـەیەکـی پـتـەوی چـوارگۆشـەی خشـتـکـاریی بەرز ڕاوەســـتـاون، کە ئەم بـنـکـەیە درێژکـراوەی پێکـهـاتەی ســەرەکی دیوارەکانە. بەڵام شـێوازی بنیاتنانی بەشـی نـاوەڕاســـت و ســـەرەوەی منـارەکـان تەواو جیـاوازە لە منـارە تەقلیدییەکانی تر، لێرەدا ئەندازیاری دیزاینەر پشتی بە شێوازی قەفەسی یان ستوونی کراوە (Open-column Structure) بەســـتـووە. لە بـری بەکارهـێـنـانی دیـواری کـۆنـکـرێـتی داخراو، ســتوونە ســپییە باریک و لولەکەییەکان بە دەوری ناوەندێکی بازنەییدا ســوڕاونەتەوە و پەیژەیەکی مارپێچی ئاســنین لە ناو جەرگەیاندا بەدی دەکرێـت. ئەم شــێوازە ڕێگە دەدەن ڕووناکی ســروشــتی ڕۆژ و شـەپۆلەکانی هەوا بە ئاسـانی بە ناو پێکـهـاتەی منـارەکەدا تێپەڕن، کە ئەمەش لە ڕووی فیزیکییەوە بەرگری منـارەکە بەرامبەر هـێزی بـا زیـاد دەکات و لە ڕووی بینراویشەوە کێشی قورسـی منـارەکە کەم دەکاتەوە و دیمەنێکی سووک، فرپو و بێوەزن بە بەشـــی ســەرەوەی مـنـارەکـان دەبەخشـــێـت. لە لـووتـکەی هەر منـارەیەکـدا، قوبەیەکی نیـوەگۆیی بـچـووکی ڕەنـگـی ســەوزی گەش دانـدراوە، ڕەنگی ســەوز لە مێژوو و کولتووری ئیســلامیدا هێمایەکە بۆ ئاشــتی، بوژانەوە، ژیان و بەهرە، و بەکـارهـێـنـانـی ئەم قـوبە بـچـووکـانە کۆتـاییەکی گونجـاو و تەواوکەر بە بەرزایی ستوونی منارەکان دەبەخشن و ســەرنجی مرۆڤ بەرەو ئاســمان و بێپایانی ڕادەکێشن.

جگە لە لایەنی ســتوونی منارەکان، تێکەڵکردنی ڕەنگی شــینی فیروزەیی

یان شینی ئاسمانی گەش لە بەشێک لە دیوارەکانی دەرەوەدا، بە تایبەتی لەو بەشە کەوانەییە گەورە و پانییەی کە لە ناوەڕاستی لایەکی سەرەکی بیناکەدا جێگیر کراوە، داهێنانێکی تری ڕەنگاڵەیی و دەروونییە لەم پڕۆژەیەدا. ئەم ڕووبەرە شینە کە بە کاشی وردی ڕەنگکراو یان کەرەستەی هاوچەرخی هاوشێوە ڕووپۆش کراوە، وەک تابلۆیەکی مۆزاییکی مۆدێرن وایە لە ناو دڵی دیوارە خشتییە گەرم و ماتەکەدا. ڕەنگی شین لە مێژووی تەلارسازیی ئیسلامیدا (کە نموونە دێرینەکانی لە مزگەوتە مەزنەکانی ئەسفەهان، ئەستەمبوڵ، قاهیرە و بەغداد بەدی دەکرێن) هێمایەکە بۆ قووڵی، بێپایانی ئاسمان، و ئارامی ڕۆحی بەکارهێنانی لەم مزگەوتە مۆدێرنەدا جەخت لەسەر پاراستنی ئەو ڕەگ و ڕیشە مێژووییە دەکاتەوە بەڵام بە زمانێکی زۆر سادەتر، کەم-نەخشتر و مۆدێرنتر، کە لەگەڵ ڕۆحیتی سەردەمی نوێدا هاوئاهەنگ بێت.

دیزاینی دەرەوەی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری بە هەمان شێوە ڕەچاوی بنەماکانی ئەرکداریی (Functionalism) و ئاسانکاری هاتوچۆی بەکارهێنەرانی کردووە. بوونی پەیژەیەکی دەرەکی فراوان کە بە ڕەنگی سپیی پاک کێشراوە و بە لایەکی دیوارەکەدا دەچێتە قاتی سەرەوە، نیشاندانی ڕوونی ئەرکە جیاوازەکانی ناو بیناکەیە؛ ئەم پەیژەیە نەک هەر وەک هێڵێکی ئەندازیاری لاریی سەرنجڕاکێش دیوارەکە دەبڕێت، بەڵکو ئاسانکارییەکی گەورە دەکات بۆ دابەشبوون و هاتوچۆی خێرای نوێژخوێنان لە کاتی بۆنە و قەرەباڵغییە گەورەکاندا، وەک نوێژی هەینی، جەژنەکان و کۆڕە ئایینییەکان. پەرژینە ئاسنینە ڕەش و پتەوەکە کە بە دەوری حەساری دەرەوە و باڵکۆنەکانی قاتی سەرەوەدا کێشراوە، بە نەخشە سادە، ستوونی و ڕێکخراوەکانی، هێڵێکی پارێزگاریی دڵنیاکەرەوە دروست دەکات بەبێ ئەوەی دیمەنی گشتی بیناکە لە

نەخشەسازی دەرەوەی مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری بە تەواوی لەسەر بنەمای هێڵە تیژە ڕاستەکان و قەبارە ئەندازیارییە چوارگۆشە و لاکێشەییەکان دامەزراوە، کە ئەمەش تایبەتمەندییەکی سەرەکی و بنەڕەتی فۆرمی مۆدێرنە و مینیماڵیزم لە تەلارسازیی سەدەی نوێدا نیشان دەدات

چاوی خەڵکی دەرەوە بشارێتەوە یان دیمەنەکە پێپێچ و قەرەباڵغ بکات. لە کەنار و دەوروبەری بیناکەشدا، گرنگییەکی زۆر بە لایەنی ژینگە و سەوزایی دراوە کە تێکەڵبوونی سروشت و ماددەی ڕەقی تەلارسازی نیشان دەدات؛ بوونی درەخت و ڕووبەری سەوز لە دەوری خشتی قاوەیی، ژینگەیەکی دەروونی ئارامبەخش و لەسەرخۆ بۆ نوێژخوێنان دەخولقێنێت پێش ئەوەی پێ بنێنە ناو هۆڵی سەرەکی نوێژکردنەوە، و جۆرێک لە ئامادەکاری دەروونی لە نێوان ژاوەژاوی دەرەوە و بێدەنگی ناوەوەدا دروست دەکات.

لە ڕووی دابەشکاریی بۆشاییەوە (Spatial Distribution)، مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری جەخت لەسەر بنەماکانی هاوسەنگی (Symmetry) و ڕێژەی زێڕینی گونجاو (Proportion) دەکاتەوە. بەرزیی گشتی بیناکە لەگەڵ درێژی و پانایییەکەیدا بە تەواوی هاوئاهەنگە، بە شێوەیەک کە هیچ بەشێکی بیناکە بە شێوازێکی نەگونجاو بەسەر بەشەکەی تردا زاڵ نییە و هەستی نائارامی نادات بە بینەر، تەنها منارەکان نەبێت کە بە مەبەستی فەرمی و مێژوویی بەرز کراونەتەوە بۆ ئەوەی لە دوورترین خاڵی قەزاکەوە وەک نیشانەیەکی شارستانی، جوگرافی و ئاینی بناسرێنەوە (Landmark) و ڕێ نیشاندەری ڕێبواران بن. کونی پەنجەرەکان بە یەکسانی و بە پێوانەی وردی ئەندازیاری لەسەر ڕووی دیوارەکان دابەش بوون،

ئەمەش نەک هەر هاوسەنگییەکی ماتماتیکی بە رووبەرەکە دەبەخشێت، بەڵکو گەرەنتی ئەوە دەکات کە رووناکی سروشتی رۆژ لە کاتە جیاوازەکاندا بە شێوەیەکی یەکسان و نەرم بگاتە ناوەوەی مزگەوتەکە، کە ئەمەش هۆکارێکی پۆزەتیف و پێویستە بۆ دروستکردنی کەشێکی رۆحی، خەیاڵی و هێمن لە ناو هۆڵی نوێژخوێناندا.

دواجار، بە کۆکردنەوەی هەموو ئەم تایبەتمەندییە مێژوویی و ئەندازیارییانە، دەکرێت بڵێین تەلارسازیی مزگەوتی بازاڕی رزگاری نموونەیەکی زۆر باڵا و سەرکەوتووە لە چەمکی "تەلارسازیی ناوچەیی هاوچەرخ" (Regionalism in Contemporary Architecture). ئەندازیارانی ئەم پرۆژە گرنگە توانیویانە بە لێهاتوویەوە لە چەمکە باو و دووبارەبووەکانی تەلارسازیی کلاسیکی ئیسلامی تێپەڕن و فۆرمی نوێ بخوڵقێنن، بەبێ ئەوەی دەستبەرداری بنەما رۆحی و گەوهەرییەکانی ببن. ئەوان بە بەکارهێنانی زیرەکانەی کەرەستەی خشت کە مێژوویەکی دێرینی لە ناوچەکەدا هەیە، لەگەڵ هێڵە تیژ، کەم-نەخش و مۆدێرنەکانی سەردەم، و تێکەڵکردنی لەگەڵ منارە ناوازە و کراوەکان، توانیویانە بینایەک بخوڵقێنن کە هاوکات لەگەڵ پێشکەوتنەکانی سەدەی بیست و یەکەمدا دەڕوات و لە هەمان کاتدا رێزێکی بێپایان لە مێژوو و ناسنامەی گەرمیان دەگرێت. ئەم شێوازە هێمن و سادەیە لە دیزاینی گشتیدا، وایکردووە مزگەوتەکە لە قەزایەکی نوێی وەک رزگاریدا، ببێتە ناوەندێکی نیشتمانی بۆ ئارامی، پێکەوەژیان و جوانی، و سەرنجی هەر مرۆڤێک کە بەم ناوچەیەدا تێپەڕ دەبێت بۆ لای وردەکارییەکانی خۆی رابکێشێت.

ژمارەی مزگەوتەکانی قەزای ڕزگاری بۆ ساڵی ٢٠٢٦

ژمارە	ناوی مزگەوت	ژمارە	ناوی مزگەوت
١	مزگەوتی عبدالرحمان سەرچاغ	٨	مزگەوتی مەحوی
٢	مزگەوتی حاج جمیل محمد امین (ئاسودە)	٩	مزگەوتی الرسول
٣	مزگەوتی شەهید عبدالله	١٠	مزگەوتی ئیمام حەمزە
٤	مزگەوتی گەورەی ڕزگاری	١١	مزگەوتی پێشەوا
٥	مزگەوتی بازاڕی ڕزگاری	١٢	مسجد السلف
٦	مزگەوتی برایەتی	١٣	مزگەوتی عمر کوری
٧	مزگەوتی خێرخوازان	١٤	مزگەوتی حاجی عمری گێژ

شۆڕش شەهید حمەشوان

بکالۆریۆس لە ڕاگەیاندن

ئیرادەی مانەوە

گەڕەکی ئیمام محەمەدی شاری کفری پەناگەیەك لە یادەوەری شۆڕشی نوێدا

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

پێشەکی:

گەڕەکی ئیمام محەمەدی شاری کفری وەک پەناگەیەك لە یادەوەری شۆڕشی نوێدا دەمێنێتەوە. پێش شاڵاوەکانی ئەنفال لە ناوەڕاستی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا، خەباتی ڕزگاریخوازی گەلی کورد تەنها کورت نەبوویەوە لە جەنگی پارتیزانی سەر شاخەکان. شار و شارۆچکەکانی کوردستان ببوونە مەیدانێکی گرنگی باڵادەستی و ململانێی سەربازی و هەواڵگری لە نێوان هێزی پێشمەرگە و دەزگا سەرکوتکەرەکانی ڕژێمی بەعسدا. پێشمەرگە توانیبووی هەیبەتی سەربازیی بەعس لەناو جەرگەی شارەکاندا بشکێنێت و بێدەسەڵاتیی دامودەزگاکانی ڕژێم بسەلمێنێت. بۆیە چالاکی پێشمەرگە لەناو شارەکاندا پێش ئەنفال (کفری و گەڕەکی ئیمام محەمەد وەک نموونەیەکی باڵای بەرخودان و نەبەزی نهێنی پارێز لە مێژووی شۆڕشی نوێدا دەمێنێتەوە).

١. ستراتیژی پێشمەرگە بۆ کارکردن لەناو شارەکاندا

پێش ساڵی ١٩٨٨، هێزەکانی پێشمەرگە (بە تایبەت لە ڕێگەی ڕێکخستنە نهێنییەکان، هێزەکانی ناوخۆ، و مەفرەزە پارتیزانەکانەوە) پلانێکی تۆکمەیان بۆ شڵەژاندنی باری ئەمنیی ڕژێم لەناو شارەکاندا پەیڕەو دەکرد، ئەم چالاکیيانە چەندین ڕەهەندیان هەبوو:

یەکەم: لێدانی سەرکردە و بەکرێگیراوان: بە ئامانجگرتنی ئەفسەرانی ئەمنی، جاشە توندڕەوەکان، و سیخوڕەکانی بەعس. کوشتنی ئەفسەر و کارمەندانی دەزگای ئەمنی ڕژێمی بەعس لە ناو شارەکاندا، یەکێک بوو لە هەرە ستراتیژە سەرەکی و پڕ مەترسییەکانی مەفرەزە پارتیزانەکان و ڕێکخستنە نهێنییەکانی پێشمەرگە

کاتێک شەو دادەهات، دەسەڵاتی بەعس لەناو کفریدا تەنها لەناو بنکەکانی پۆلیس و فەرمانگەی ئەمنیدا قەتیس دەبوو، شەقام و گەڕەکەکانی شارەکەش دەکەوتنە ژێر ڕکێفی پێشمەرگە و ڕێکخستنە نهێنییەکانەوە.

(کە بە "کۆمیتەکانی ئاگر" یان "شانە چەکدارەکان" دەناسران) لە قۆناغی پێش ئەنفال و ڕاپەڕیندا. ئەم جۆرە چالاکییانە تەنها تۆڵەسەندنەوە نەبوو، بەڵکو بەشێک بوو لە شەڕێکی دەروونی و هەواڵگری قورس دژ بە سستمی سەرکوتکەری بەعس.

دووەم: چالاکی هۆشیاری و ڕاگەیاندن: بڵاوکردنەوەی بەیاننامە، شەونامە، و هەڵواسینی وێنەی سەرکردەکان و ئاڵای کوردستان لە شوێنە گشتییەکاندا بۆ بەرزکردنەوەی وورەی جەماوەری.

سێیەم: پشتیوانی لۆجیستی: کۆکردنەوەی کۆمەک، دەرمان، و زانیاری هەواڵگری لەسەر جووڵەی سوپای عێراق و گەیاندنیان بە سەرکردایەتی شۆڕش لە شاخ.

٢. شارۆچکەی کفری و گەڕەکی ئیمام محەمەد: لانکەی بەرگری

شاری کفری بەهۆی پێگەی جوگرافییەکەیەوە کە هاوسنوور بوو لەگەڵ ناوچە گەرمەکانی شۆڕش (وەک ناوچەی گەرمیان و داوودە)، ببووە یەکێک لە سەرەکیترین ئەو شارانەی کە ڕژێمی بەعس نەیدەتوانی کۆنترۆڵی تەواوی بکات. کاتێک شەو دادەهات، دەسەڵاتی بەعس لەناو کفریدا تەنها لەناو بنکەکانی پۆلیس و فەرمانگەی ئەمنیدا قەتیس دەبوو،

شەقام و گەڕەکەکانی شارەکەش دەکەوتنە ژێر ڕکێفی پێشمەرگە و ڕێکخستنە نهێنییەکانەوە.

گەڕەکی ئیمام محەمەد لە شاری کفری، نموونەیەکی زیندوو و باڵای ئەم هاوکێشەیە بوو، کە وەک قەڵایەکی نەبەزین تا خاپورکردن مایەوە. ئەم گەڕەکە بەهۆی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی و هاوسۆزی ڕەهای دانیشتووانەکەی بۆ دۆزی کورد، ببووە "ناوچەیەکی ئازادکراو" لەناو دڵی دەسەڵاتی بەعسدا.

گەڕەکی ئیمام محەمەد ببووە دەروازەیەک بۆ هاتنەناوەوەی مەفرەزەکانی پێشمەرگە بۆ ناو کفری. پێشمەرگەکان بە ڕۆژ لە ماڵە دڵسۆزەکانی ئەم گەڕەکەدا دەخرانە پەناگەی تایبەتەوە (کە بە "شەقامی ژێرزەمینی" یان حەشارگەی ناو دیوار دەناسران). خەڵکی گەڕەکەکە وەک یەک خێزان ڕازی ببوون ژیانی خۆیان بخەنە مەترسییەوە، بەڵام پێشمەرگەیەک ڕادەستی بەعس نەکەن.

٣. ئامانجە ستراتیژییەکان و شێوازی جێبەجێکردنی چالاکییەکان

پێشمەرگە کاتێک بڕیاری سزادان یان کوشتنی کارمەندێکی ئەمنی دەدا، چەند ئامانجێکی گرنگی دەپێکا:

شکاندنی هەیبەتی ڕژێم: دەزگای ئەمن هێمای ترس و چاودێریی ڕەهای بەعس بوو. کاتێک ئەفسەرێکی ئەمن لە ناو دڵی شاردا دەکوژرا، ئەو ترسە دەشکا و هاووڵاتیان هەستیان بەوە دەکرد کە بەعس ناتوانێت پارێزگاری لە پیاوەکانی خۆیشی بکات.

پاراستنی ڕێکخستنە نهێنییەکانی: زۆرجار ئەو ئەمن یان سیخوڕانە دەکرانە ئامانج کە مەترسی جدی بوون لەسەر ئاشکرابوونی شانە نهێنییەکانی پێشمەرگە لە ناو شاردا.

کەمکردنەوەی فشار لەسەر هاوڵاتیان: سزادانی ئەو ئەمنانەی کە بە دڕندەیی و ئەشکەنجەدانی زیندانیان ناوبانگیان دەرکردبوو، دەبووە هۆی ئەوەی کارمەندەکانی تری ئەمن حساب بۆ ڕەفتارەکانیان بکەن و چاوترسێن بن.

کوشتنی ئەمنەکان پێویستی بە پلاندارشتنی زۆر ورد و چاوەڕوانیی درێژخایەن هەبوو، چونکە ئەوان هەمیشە چەکدار بوون و بە وریاییەوە دەجوولانەوە. باوترین شێواز کەمین و تەقەکردنی خێرا (تیرۆر) بوو؛ پێشمەرگەکانی ناوشار یان هێزە پارتیزانەکان چاودێری هاتوچۆی ئەمنەکەیان دەکرد، کەمینیان بۆ دەنایەوە و دەستبەجێ لە شوێنی ڕووداوەکە ون دەبوون. بۆ ئەم مەبەستە سوود لە گەڕەکە ملنەداوەکانی وەک ئیمام محەمەد لە کفری، مەڵکەندی لە سلێمانی، یاخود تەیراوە لە هەولێر وەردەگیرا.

بەهۆی تەسکیی کۆڵانەکان و هاوکاریی ڕەهای خەڵکەکە، ئەمنەکان کاتێک دەچوونە ئەو گەڕەکە وەک ئەوە وابوو بچنە ناو تەڵەوە، چونکە پێشمەرگەکان لە سەربانی ماڵەکانەوە یان لە سووچی کۆڵانە تاریکەکاندا کەمینیان بۆ دادەنان. کاتێک مەفرەزەیەکی ئەمن دەهاتە ناو ئەم گەڕەکانەوە، دەکەوتە بەر دەستتێڕێژی پێشمەرگەکان.

٤. داستانی ساڵی ١٩٨٥ و گورزی کەمەرشکێنی پێشمەرگە

ڕژێمی بەعس وەك پیشەی هەمیشەیی بۆ سەرکوتکردنی کورد لەشارەکان، ئەمن و مشەخۆرەکانی خۆی بەردابوە وێزەی دانیشتوانی کورد، و هەمیشە جەلادەکانی دەمە زەرد دەکرد بۆ بێزارکردنی هاوڵاتیان کە هیچ تاوانێکیان نەبوو جگە لە کوردبوون. ئەمەش وایکرد

پێشـــمەرگە بیر لە تۆڵەو تەمێكردنی ڕژێم بكاتەوە.

لە ناوەڕاسـتی هەشـتاكاندا، مەفرەزە پـارتیزانەكـانی یەكێتی نیشــتـمـانیی كوردســتـان (بەتـایبەت تیپی ٥١ی گەرمیـان) و شـــانە نهێنییەكانی ڕێكخســتن لە نـاو كفریـدا، جۆرە تاكتیكێكی نوێیان پەیڕەو كرد كە بە "شــەڕی دەم و چاو" یاخود "تیرۆری ســیاسـی پیاوانی بەعس" دەناسـرا.

لەم چوارچێوەیەدا، "كۆمیتەكـانی ئاگر و تۆڵە" زانیاریی وردیان لەسـەر شـوێنی نیشـتەجێبوون، كاتی دەوام، و جـووڵەی ئەفســەرانـی ئەمـن كـۆدەكـردەوە. بەمەش چەنـدیـن ئەفســـەری گەورەی ئەمـــن، مـومـتەحـیـن (لـێـكـۆڵەرەوەی ئەشـــكەنجەدان)، و ســیـخـوڕی نـاوخۆیی لە نـاو دڵی كفریـدا و بە تایبەت لە دەوروبەری گەڕەكی ئیمام محەمەد داخرانە بەر دەســتڕێژی گوللە و كوژران.

دوای دارِشــتن و دانانی نەخشــەو بەرنـامەیەكی وردی پێشـــمەرگانە لە سـاڵی ١٩٨٥، چەند مەفرەزەیەك لە پێشمەرگە گیان لەسـەر دەستەكانی كەرتـی (١ و ٢) ی تـیـپـی (٥١)ی گەرمیانی یەكێتی هاتوونەتە گەڕەكی ئیمـام محەمەد لەشـــاری كفری بە مەبســـتـی لـێـدانی گورزی كەمەر شـــكـێن لە دوژمـن و بەتـایـبەت شـــادەمـاری متمـانەی بەعس كە دەزگای ئاســـایش بوو. دوای ئەوەی ئـۆتـۆمـبـێـلـێـكـی پـیـاوانی بەعـس دەكەوێتە بۆسـەی پێشـمەرگە ئازاو گـیـان لەســـەر دەســـتەكـان، بەســـەرپەرشـــتـی هەڤـاڵ جەلال مسـۆیی (م. كەرتی هەڤاڵ)، شـەهید شـكور دوانزەئیمامی، هەڤاڵ ڕشـید عەلی كاكەمەند، و هەڤاڵ ئەحمەد ڕەئیس؛ لەو چـالاكییەدا (٦) ئەمنی بەعس بە ســـزای گەل گەیەنران، ئەفسەرێك بە پلەی ملازم بەسەختی بریـنـدار كرا و ئۆتۆمبێلەكەشــیـان

تێکشکێنرا. لە هەمان کاتدا، شەهید عەلی سوور لە گرتنی ڕەبیەیەکی پۆلیسدا بەژدار بوو. چەندین جار مەفرەزەکانی ئەمنی کفری لەو گەڕەکەدا تێکشکێنران، کە ئەمەش وایکردبوو فەرماندەیی ئەمنی کفری فەرمان دەربکات کە کارمەندانیان بە شەو و بەبێ هێزی زرێپۆش نەکەونە ناو گەڕەکەکەوە.

٥. دۆخی دەسەڵاتی بەعس پێش ئەنفال

بەتایبەتی دوای ساڵی ١٩٨٥ بارودۆخی دەسەڵاتی بەعس لەناو شارەکانی وەک کفری، کەلار، و چەمچەماڵ لەوپەڕی شڵەژان و ترسدا بوو:

قەدەغەکردنی هاتووچۆ (قەبزە): ڕژێم ناچار بوو لە دوای مەغریبەوە هاتووچۆ لە زۆربەی گەڕەکەکان قەدەغەبکات، چونکە دەیزانی شەقامەکان هی ئەو نین.

ترس و تۆقین: ئەفسەران و کاربەدەستانی بەعس بەبێ پاسەوانی چڕ و ئۆتۆمبێلی زرێپۆش نەدەوێران بچنە ناو گەڕەکەکانی وەک ئیمام محەمەد. ئەم چالاکییانە وایکرد کە کارمەندانی ئەمن تەنانەت نەوێرن بە ڕۆژیش بە تەنیا بچنە دەرەوە، ئەمەش مانای ڕووخانی تەواوی سیستمی ئەمنیی بەعس بوو لە شارەکەدا.

پشتبەستن بە جاش: بەعس بەهۆی بێدەسەڵاتیی سوپاکەی لە شەڕی ناوشاردا، زیاتر پشتی بە فەوجە سووکەکان (جاشەکان) دەبەست بۆ کێومالکردنی گەڕەکەکان، بەڵام زۆرجار ئەوانیش بەهۆی ترسیان لە تۆڵەی پێشمەرگە، نەدەچوونە قووڵایی گەڕەکە سەرکەشەکانەوە.

٦. پەرچەکرداری ڕژێمی بەعس: ڕەشبگیری، ئەشکەنجە و لەسێدارەدان

ئەمنەکان دایک یاخود باوکی پێشـــمەرگەکەیان دەســـتگیر دەکرد و دەیان ناردە زیندان، تەنها بۆ ئەوەی نامە بۆ کوڕەکەیان بنێرن لە شـــاخ کە بێتەوە و خۆی ڕادەست بکات.

کوشـــتنی هەر ئەمنێـک بۆ بەعس شـــۆکـێـکـی گەورە بـــوو، بـۆیە پەرچەکردارەکانیان زۆر دڕندانە بوو. ئەوان یاســـایەکی فەرمییان گرتبووە بەر کە وەک سـیاسـەتی بارمتەگرتنی کەس و کاری پێشـــمەرگە دەناسـرا؛ هەر گەنجێک بچووبایەتە شـــاخ و بـبــایە بە پـێشـــمەرگە، تەواوی خێزانەکەی (دایک، باوک، خوشـک و برا) دەخرانە ژێر چاودێریی توند و زۆرجـار دەســـتبەســـەر دەکران. ئەمـنەکـان دایـک یـاخـود بـاوکی پێشمەرگەکەیان دەستگیر دەکرد و دەیان ناردە زیندان، تەنها بۆ ئەوەی نامە بۆ کوڕەکەیان بنێرن لە شاخ کە بێتەوە و خـۆی ڕادەســـت بـکـات. ئەگەر کەســێکی نزیکی پێشـــمەرگە فەرمانبەر بوایە، دەستبەجێ لەسەر کـارەکەی لادەدرا و شـــایســـتە داراییەکانی دەبڕدرا.

دوای هەر چـالاکییەک، هێزەکـانی ئەمن و ئیسـتخبارات بە شـێوەیەکی کوێرانە دەســـتیـان دەکرد بە گرتنی بەکۆمەڵی گەنجـان بە داخســـتنی دەرچەکانی گەڕەکەکە و هەڵکوتانە سەر ماڵان. هەر گەنجێک لە تەمەنی ١٥ بۆ ٣٥ سـاڵیدا بوایە، بێ گوێدانە ئەوەی پەیوەندی بە چالاکییەکەوە هەیە یان نا، دەســـتگیر دەکرا. تەنها بـوونـی گەنـجـێـک لەو گەڕەکەی چالاکییەکەی تێدا کراوە، بەس بوو بـۆ ئەوەی تـۆمەتـی ئـامـادەکـراوی "داڵـدەدانی تێکـدەران" (المخربين) بدرێتە پاڵی.

له تۆڵەی چالاكییەكانی گەڕەكی ئیمام محەمەد، حكومەتی بەعس دەستی كرد بە گرتنی كەس و كاری پێشمەرگە و دانیشتوانی گەڕەكەكە، لەوانە:

* فقێ عەلی (باوكی شەهید قاسم).
* ئەحمەد محەمەد سلێمان (برای شەهید حسێن).
* ڕزگار ڕشید سلێمان (برای شەهید حمەشوان).
* محەمەد سالح قادر (باوكی فەرماندە مەردان چاوشین).
* حاجی عەبدولكریم مستەفا (باوكی شەهید یاسین و فەرماندە نوری).
* شەریف ڕەنان (باوكی فەرماندە فاتیح).
* ئەحمەد ددانە (باوكی شەهید بەرزان).
* حەمید (برای فەرماندە مەجید كادر).

هەروەها چەند هاوڵاتیەكی تری نزیك ڕەبایەكە دەستگیركران بە ناوەكانی (كامیل فارس و محەمەد ئەحمەد عەلی). لە ڕۆژی ٥ـی ئەیلولی ١٩٨٥ پۆلێك لە ڕێكخستنە نهێنیەكانی یەكێتی نیشتیمانی كوردستان لەقەزای كفری لەلایەن دەزگا ئەمنیەكانی حكومەتەوە دەستگیركران. پاشان حكومەت دەستی كرد بە دەستگیركردنی ڕێكخستنە نهێنییەكانی تری ناو شار، لەوانە (شەهید فاتیح

محەمەد عەزیز، شەهید عاسی محەمەد هەیەر، شەهید حەمید ئەحمەد، شەهید حسێن ڕەشید) کە لە ڕێکەوتی ٢٠ـی نیسانی ١٩٨٥، لە زیندانی (ئەبو غرێب) بەدەم وتنەوەی سرودی "خوایە وەتەن ئاواکەی" لەسێدارەدران.

ئەو گەنج و کەس و کارەی لە کفری دەستگیر دەکران، سەرەتا دەبرانە بەندیخانەی ئەمنی کفری و پاشان دەگوێزرانەوە بۆ زیندانە گەورەکانی وەک ئەمنی کەرکوک، یا زیندانی بەدناوی نوگرەسەلمان و ئەبو غرێب. لەوێدا قورسترین شێوازی ئەشکەنجەی دەروونی و جەستەیی (وەک فەلەقەکردن، کارەبا لێدان، هەڵواسین بە سەقفەوە، و بێبەشکردن لە خەو) بەکاردەهێنرا بۆ دانپێدانان. زۆرجار خوشک یان دایکی پێشمەرگەکانیان دەستگیر دەکرد و وەک کارتێکی گوشاری دەروونیی زۆر قورس دژ بە خێزانەکان بەکاریان دەهێنان، کە ئەمە لە ڕووی عورفی کۆمەڵایەتییەوە برینێکی زۆر قووڵی دروست دەکرد.

٧. تەختکردنی گەڕەکی ئیمام محەمەد و گۆڕینی دیمۆگرافی

کاتێک ڕژێمی بەعس لە ڕووی هەواڵگری و سەربازییەوە بێزار بوو لە ڕاگرتنی ئەم گوزەرانەی شۆڕش و نەیتوانی لە ڕێگەی دەزگای ئەمنییەوە پێشمەرگە و ڕێکخستنەکان دەستگیر بکات، پەنای بردە بەر "سیاسەتی سوتماککردن و تۆڵەی بەکۆمەڵ". حکومەتی بەعس دوای گۆڕینی دیمۆگرافی گەڕەکەکە و وێناکردنی بە گوندێکی دەرەوەی کفری، نزیکەی (٤٠٠) خانوو وماڵی گەڕەکەکەی بە تەواوی تەختی زەوی کرد.

ئەم پرۆسەیە بووە هۆی ئاوارەبوونی دانیشتووانەکەی و ڕاگواستنی بەشێکیان بۆ ئۆردوگای زۆرەملێی "صمود" (پێشەنگ)، و بەشێکی تریشیان ڕوویان کردە شارەکانی تر. ئەگەر ئاشکرا ببوایە کە پێشمەرگەکە لە کام ماڵەوە تەقەی کردووە، دەستبەجێ ماڵەکە دەتەقێنرایەوە و خاوەنەکەی لە سێدارە دەدرا یان ڕەوانەی زیندانی نوگرەسەلمان دەکرا.

٨. کاریگەریی پێچەوانەی سیاسەتەکانی بەعس و تێبینی مێژوویی

هەرچەندە ئامانجی بەعس لەم گرتن و تۆقاندنە دروستکردنی ترس بوو بۆ دوورخستنەوەی خەڵک لە شۆڕش، بەڵام ئەنجامەکەی تەواو پێچەوانە بووەوە:

زۆربوونی ژمارەی پێشمەرگە: زۆرێک لەو گەنجانەی کە دەزانین ئەمنی بەعس بەهۆی چالاکییەکەوە دێت بۆ گرتنیان، پێش ئەوەی دەستگیر بکرێن، شارەکەیان جێدەهێشت و ڕوویان دەکردە شاخ و تفەنگی پێشمەرگایەتییان دەکردە شان.

قووڵبوونەوەی ڕق لە بەعس: سزادانی دایک و باوکی پیر و گەنجی بێتاوان، وایکرد تەواوی کۆمەڵگەی کوردی بگاتە ئەو بڕوایەی کە لە سایەی ئەم ڕژێمەدا هیچ جۆرە ژیان

ئەم ڕووداوە سەلماندی چۆن چەند مەفرەزەیەکی چاونەترسی پێشمەرگە و ڕێکخستن، دڕندەترین ڕژێمی ناوچەکەیان ناچار کرد کۆڵان بە کۆڵانی شارەکە بڕوخێنێت، چونکە لە ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەوخۆدا دۆڕاوی دەستی ئیرادەی پێشمەرگە بوون.

و کەرامەتێک پارێزراو نییە، ئەمەش پاڵنەرێکی بەهێزتر بوو بۆ پشتگیریکردنی شۆڕش.

لاوازیی دەزگای هەواڵگری: گرتنی کەس و کار و گەنجان لاوازیی دەزگای هەواڵگریی بەعسی نیشان دەدا؛ کاتێک ڕژێم نەیدەتوانی

RACAL

ڕووبەڕووی لێهاتوویی و چاونەترسیی مەفرەزەکانی شۆڕش ببێتەوە، حەق و تۆڵەی خۆی لە دایک و باوک و خەڵکی سڤیل دەکردەوە.

ڕووخاندنی نزیکەی ٤٠٠ ماڵی گەڕەکی ئیمام محەمەد لە ڕواڵەتدا تاوانێکی درندانەی بەعس بوو، بەڵام لە ڕاستیدا گەورەترین مەدالیای شانازی و نەبەزین بوو کە پێشمەرگەکانی یەکێتی و خەڵکی تێکۆشەری ئەو گەڕەکە لە مێژوودا پێیان برا. ئەو ڕووداوە سەلماندی کە چۆن چەند مەفرەزەیەکی چاونەترسی پێشمەرگە و ڕێکخستن، دەسەڵاتی سەربازیی یەکێک لە درندەترین ڕژێمەکانی ناوچەکەیان ناچار کرد کۆڵان بە کۆڵانی شارەکە بڕوخێنێت، چونکە لە ڕووبەڕووبوونەوەی پیاوانی بەعسدا دۆڕاوی دەستی ئیرادەی پێشمەرگە بوون. ئەم جۆرە چالاکییانە، سەرەڕای قوربانییە زۆرەکان، بڕبڕەی پشتی دەزگای هەواڵگری بەعسی لە ناوەوە پووکانەوە و زەمینەیەکی دەروونی و عەسکەریی گرنگی سازکرد بۆ ئەوەی لە بەهاری ١٩٩١دا، جەماوەر و پێشمەرگە بتوانن لە چەند کاتژمێرێکدا سەرجەم دائیرەکانی ئەمن لە شارەکانی کوردستاندا کۆنترۆڵ بکەن. هەر ئەم بالادەستییە سەربازی و جەماوەرییەی پێشمەرگە بوو کە وایکرد ڕژێمی بەعس لە ساڵی ١٩٨٨دا پەنا بۆ شاڵاوە درندانەکانی ئەنفال و بەکارهێنانی چەکی کیمیایی ببات، چونکە لە ڕووبەڕووبوونەوەی چەکداریی ئاساییدا، چ لە شاخ و چ لە شار، توانای شکاندنی ئیرادەی پێشمەرگە و گەلی کوردی نەبوو.

قنديل/ 1990/1/5
ڕەتڵی پێشمەرگە پارتی زانەکانی گەرمیان

ڕووخاندنی گەڕەکەکانی هەر دوو گازینۆ و تێکچوونی دیمۆگرافی دانیشتوان لە ساڵی ١٩٨٩دا

مەریوان عەلی شەریف
بەکالۆریۆس لە مێژوو

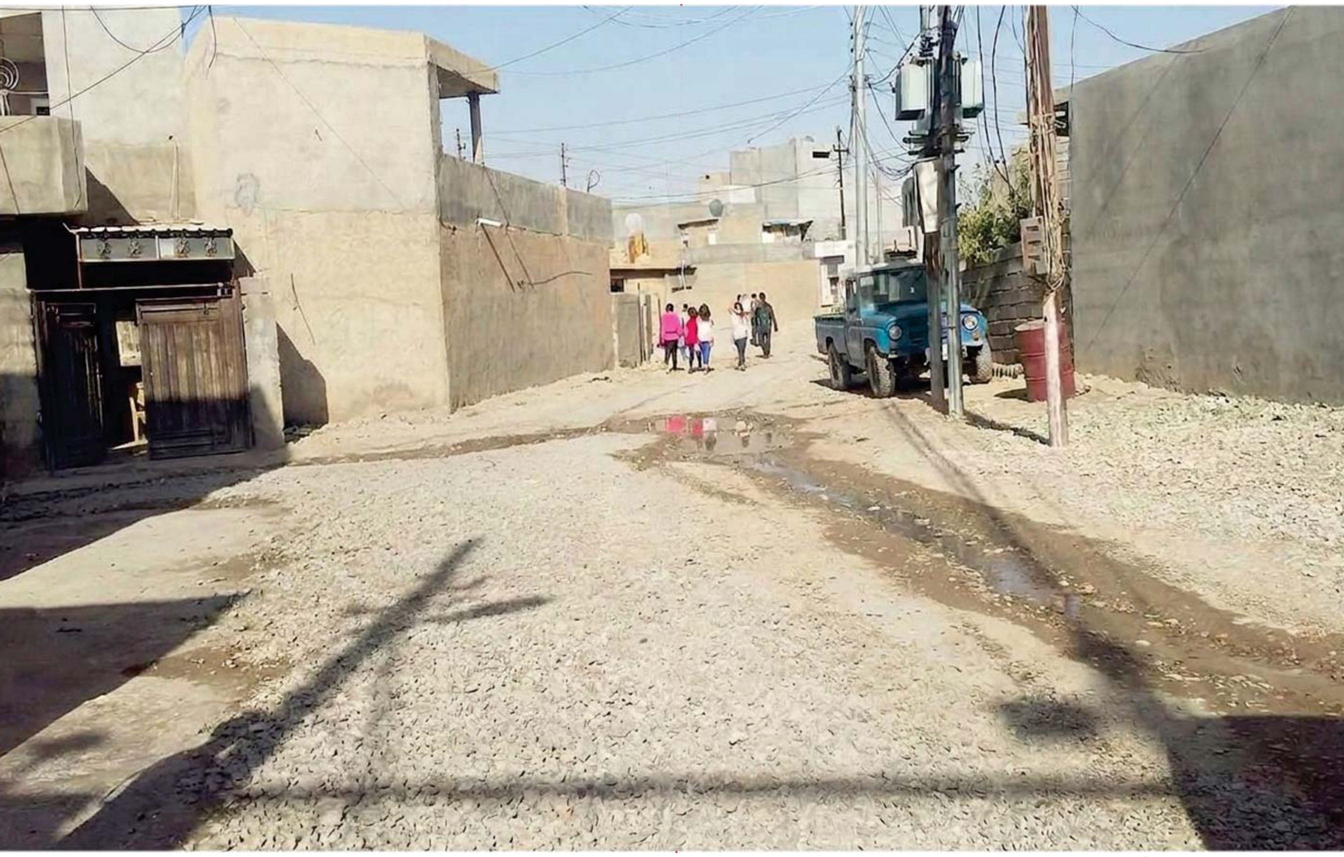

ڕووخاندنی گەڕەکەکانی گازینۆ لە کەلار (١٩٨٩)، لە پاساوی بیناسازییەوە بۆ سزادانی بەکۆمەڵ و ڕاگواستنی زۆرەملێ

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

ڕووخـانـدنی هەردوو گەڕەکی گازینۆ لە شـــارۆچکەی کەلار (کە ئێســـتا یەکێکیان بە گازینۆی سـەر ڕووباری ســـیـروان یـان گەڕەکـی ئـازادی دەناسرێت، و ئەوی تریان دەکەوێتە نـاو گەڕەکـی گـۆران) یەکـێـکە لەو ڕووداوە مێژوویی و تراژیـدیـانەی کە ڕەنـگـدانەوەی ڕاســـتەوخـۆی سـیاسـەتە سـەرکوتکەرەکانی ڕژێمی پێشـــووی بەعس بوو بەرامبەر بە گەلی کورد. کە لە ســـاڵی ١٩٨٩دا پـرۆسـەکە دەسـتـی پـێکـرد ئەم ڕووخـانـدن و ڕاگـواسـتـنە تەنها بڕیـارێکی سـەرپێیی نەبوو، بەڵکو کۆمەڵێـک هـۆکاری فرەڕەهەنـدی لەپشـــت بوو، کە لە نێوان لایەنی بـیـنـاســازی، ســەربـازی، و کۆمەڵایەتیـدا دابەش ببوون، و لە کۆتـاییـدا بوونە هـۆی وێرانکردنی گەڕەکەکـان و ڕاگـواســـتـنـی دانیشـــتـوانەکەی بـۆ ئـۆردووگای زۆرەملـێی (صـــمـود/ ڕزگاری). لە خـوارەوە بە درێـژی و بەپـێـی پـۆلـێـنـکـاریـیەکـان، هـۆکـار و دەرئەنـجـامەکـانـی ئەم ڕووداوە دەخەینە ڕوو:

یەکەم: هـۆکـاری تەلارســـازی و ئەنـدازیـاری (دروســـتـبـوونـی هەڕەمەکی)

یەکەمین و سـەرەکیترین پاسـاو کە لە ڕووی کارگێڕییەوە بۆ ڕووخـانـدنی ئەم گەڕەکانە دەهێنرایەوە، شـێوازی دروسـتبوون و گەشـەکردنیان بوو. ئەم دوو گەڕەکە لە بـنەڕەتـدا بە شـــێـوازێـکی تەواو **هەڕەمەکی و بێسەروبەر** و دروست بووبوون. لەو ســـەردەمەدا، بەهـۆی کـۆچـی بەلێشـــاوی خەڵکی گوندەکان بەرەو ســـەنتەری شـــارۆچکەکە، لە کاتی پرۆی ئەنفالی سێدا خانووەکان بەبێ هیچ نەخشـەیەکی ئەندازیاری، بەبێ ڕەچاوکردنی پانی شـــەقامەکان، و بەبـێ بـوونـی چـاودێـریـی لایەنە پەیوەندیدارەکان بنیاد دەنران.

ئەم نارێکییە لە ڕووی ئەندازیارییەوە چەندین کێشـەی گەورەی دروسـت کردبوو، شـەقامەکان هێندە تەسک و پێـچـاوپێچ بوون کە پرۆســـەی گەیـانـدنـی خـزمەتـگـوزاریـیە

سـەرەتاییەکانی وەک ئاو، کارەبا، و سیستمی ئاوەڕۆ تیایاندا ئەستەم بوو. لە لایەکی تریشەوە، لە ڕووی ئەمنییەوە، ئەم جۆرە پێکهاتەی کۆڵانە تەسک و ناریکانە بیوونە شوێنێکی گونجاو بۆ خۆشاردنەوە و جووڵەی سەرپێچی و دژایەتیکردنی دەسەڵات، چونکە هێزە ئەمنییەکان نەیاندەتوانی بە ئاسانی کۆنترۆڵی بکەن یان ئۆتۆمبێلە سەربازییەکانیان تێدا بگەڕێنن. هەر بۆیە، ڕژێم ئەم سیفەتە هەرەمەکییەی وەک پاساوێکی یاسایی و ڕێکخستن بەکارهێنا بۆ ئەوەی بڕیاری تەختکردنی گەڕەکەکان بدات.

دووەم: هۆکاری سەربازی و ئەمنی (هاتنەناوەوەی هێزی پێشمەرگە لە ساڵی ١٩٨٨)

گرنگترین و کاریگەرترین هۆکار کە بووە هۆی بڕیاری ڕووخاندنی خێرا، هۆکاری سەربازی و چالاکییەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد بوو. لە ساڵی ١٩٨٨دا، کە هاوکات بوو لەگەڵ کۆتاییەکانی شەڕی عێراق- ئێران و دەستپێکردنی شاڵاوە بەدناوەکانی ئەنفال، هێزەکانی پێشمەرگە توانییان دزە بکەنە ناو قووڵایی شارۆچکەی کەلار و بە تایبەتیش گەڕەکەکانی گازینۆ. بەهۆی پێگەی جوگرافیی گەڕەکی گازینۆی سەر ڕووبارو کە نزیک بوو لە ئاو و دەشتاییەکان، و شێوازی تەسکی کۆڵانەکانی گازینۆی ناو گۆران، پێشمەرگە توانی ئەم ناوچانە وەک پەناگەیەکی پارێزراو بەکاربهێنێت.

پێشمەرگە لە ناو جەرگەی ئەم گەڕەکانەوە چەندین چالاکیی سەربازی و پارتیزانیی چەکداری دژی مۆڵگە و بنکە ئەمنییەکانی ڕژێمی بەعس ئەنجامدا. ئەم چالاکییانە زەبرێکی دەروونی و سەربازی گەورە بوون بۆ سەر دەسەڵاتی بەعس لە ناوچەکەدا. ناوەندە ئەمنییەکانی ڕژێم گەیشتنە ئەو قەناعەتەی کە مانەوەی ئەم گەڕەکانە بەم شێوازە، مەترسییەکی بەردەوامە لەسەر سەقامگیریی سەربازیی ئەوان. بۆیە بۆ وشککردنی سەرچاوەی پشتگیریی

پێشمەرگە و ڕێگریکردن لە دووبارەبوونەوەی ئەو جۆرە چالاکییانە، بڕیاری ستراتیژی درا کە گەڕەکەکان بە تەواوی خاپوور بکرێن.

سێیەم: هۆکاری کۆمەڵایەتی و سیاسی (باڵادەستیی جاش و مستەشارەکان)

لایەنێکی تری کۆمەڵایەتی و سیاسی کە دەورێکی نەرێنی توندی گێڕا لەم کێشەیەدا، پرسی **باڵادەستیی هێزە ناوخۆییە بەکرێگیراوەکان (جاش و مستەشارەکان)** بوو. لەو قۆناغەدا، مستەشارەکان و چەکدارەکانیان هێزێکی کۆمەڵایەتی و سەربازیی سەپێنراو بوون کە لە لایەن حکومەتی بەعسەوە دەسەڵاتێکی ڕەهایان پێدرابوو. نێوانگیری و ڕاپۆرتی نادروستی ئەم مستەشارانە بۆ دەزگا ئەمنییەکان، ڕۆڵی هەبوو لە تێکدانی بارودۆخی دانیشتوانی گەڕەکەکە.

زۆرجار ململانێی شەخسی، عەشایەری لە نێوان مستەشارەکان و خەڵکی نیشتمانپەروەری گەڕەکەکەدا دروست دەبوو. بەهۆی ئەوەی دانیشتوانی گەڕەکەکانی گازینۆ بە گشتی خەڵکێکی سەرڕاست بوون بەرامبەر بڕیارەکانی بەعس و ئامادە نەبوون ببنە جاش،

مستەشارەکان لایەنە ئەمنییەکانیان هان دەدا بۆ سزادانی بەکۆمەڵی گەڕەکەکە. باڵادەستیی ئەوان وایکرد کە دەنگی ناڕەزایەتی خەڵکی سڤیل کپ بکرێت و هیچ پارێزبەندییەکی کۆمەڵایەتی بۆ پاراستنی ماڵ و حاڵی هاوڵاتیان نەمێنێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە، بوونی جاشەکان پرۆسەی چاودێریکردن و دەستنیشانکردنی ماڵە نەیارەکانی ئاسانتر کرد.

چوارەم: پرۆسەی ڕاگواستن بۆ ئۆردووگای زۆرەملێی "صمود" (ڕزگاری)

دەرئەنجامی ڕاستەوخۆی ئەم هۆکارانە، جێبەجێکردنی بڕیاری دڕندانەی ڕاگواستنی بەکۆمەڵی دانیشتوانی هەردوو گەڕەکی گازینۆ بوو. هێزەکانی بەعس بە هاوکاریی جاشەکان دانیشتوانی گەڕەکەکانیان ئاگادارکردەوە و کە بەزووترین کات ماڵەکانیان چۆڵ بکەن حکومەت دەیڕووخێنێت بەبێ ئەوەی ڕێگەیان پێبدرێت کەلوپەلە نێوخۆییەکانیان بە تەواوی ببەن.

پاشان تەواوی خانوو و باڵاخانەکان بە شۆفڵ و ئامێری قورس تێکدران و تەخت کران.

خەڵکە ڕاگوێزراوەکە بڵاوەی پێکراو و بەشێکی زۆری گواسترانەوە بۆ **ئۆردووگای زۆرەملێی صمود** (کە دوای ڕاپەڕین ناوی نرا ئۆردووگای ڕزگاری). ئەم ئۆردووگایە لەژێر چاودێرییەکی توندی سەربازیدا بوو، و ئامانج لێی کۆکردنەوەی هاوڵاتیانی کورد بوو لە شوێنێکی دیاریکراو تاوەکو بە تەواوی لە ژێر چاوەدێریی دەزگا هەواڵگرییەکاندا بن و نەتوانن هیچ پەیوەندییەک لەگەڵ هێزەکانی پێشمەرگەدا ببەستن. ژیان لەو ئۆردووگایەدا لە سەرەتادا پڕ بوو لە ناڕەحەتی، بێکاری، و نەبوونی خزمەتگوزارییە سەرەتاییەکانی ژیان، کە ئەمەش بەشێک بوو لە سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی گەلی کورد.

پێنجەم: دۆخی ئێستای گەڕەکەکان وگۆڕانی ناسنامەیان

دوای ڕاپەڕینە مەزنەکەی ساڵی ١٩٩١ و ڕزگاربوونی ناوچەکە لە

دەستی ڕژێمی بەعس، قۆناغێکی نوێ لە مێژووی ئەم شوێنانە دەستی پێکرد. ئەو زەویانەی کە ڕۆژێک لە ڕۆژان وێرانکرابوون، دووبارە ئاوەدان کرانەوە، بەڵام هەر بە هەڕەمەکی و بەبێ پلان

- **گازینۆی سەرڕووباری سیروان:** ئەم شوێنە کە دەکەوێتە کەناراوەکانی ڕووباری سیروان و پێگەیەکی ستراتیژی و گەشتیاری هەیە، دوای ئاوەدانکردنەوەی ناوی نرا **"گەڕەکی ئازادی"**. ئێستا یەکێکە لە گەڕەکە ناسراو و چڕەکانی کەلار.
- **گازینۆی تری ناو شارۆچکەکە:** ئەم گەڕەکەش کە پێشتر بە گازینۆ دەناسرا، خرایە سەر نەخشەی گەڕەکێکی تر و ئێستا بە ناوی **"گەڕەکی گۆران"** دەناسرێتەوە.

ئەم گۆڕانکارییە لە ناوەکاندا، تەنها گۆڕینی ناوێکی سادە نەبوو، بەڵکو هێمایەک بوو بۆ سڕینەوەی شوێنەوارەکانی ستەمی بەعس و گۆڕینی شوێنی یادەوەرییە تاڵەکان بۆ سیمبولی ئازادی و ڕووناکبیری (گۆران). پرۆسەی ڕووخاندنی گەڕەکەکانی گازینۆ وەک برینێکی قووڵ لە مێژووی شاری کەلار و ناوچەی گەرمیاندا دەمێنێتەوە، کە شاهیدی لەسەر قوربانییەکانی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە دەدات لە پێناو بەدیهێنانی ئازادیدا.

دەکرێت دوای ڕووخاندنی ڕژێمی بەعس ئەم گەڕەکانە قەرەبوو بکرایەتەوە ، چونکە بەدەستی ئەو ڕژێمی خاپووکرابوون، دەکرێت هەنگاوی پێویست بگیرێتەبەر بۆ ئەوەی حکومەتی عێراق کە میراتگری ئەو دەسەڵاتەیە قەرەبووی دانیشتوانەکەی بکاتەوە ئەوانەی کە لە ساڵی ١٩٨٩داماڵەکانیان ڕووخێنران.

دڵشاد تاڵەبانی

چرکسیەکان
کێن و کێ ئەو ناوەی ناون؟

تاوانەکانی ڕووسیای قەیسەری: لە ئەنجامی دەیان ساڵ شەڕی دژ بە ڕووسیا، گەلی چەرکەس ڕووبەڕووی کۆمەڵکوژی و سوتاندنی گوندەکان بووەوە. تۆلستۆی (نووسەری ناوداری ڕووس) خۆی شایەدی ئەو تاوانە قێزەونانە بووە کاتێک سوپای رووس هێرشی دەکردە سەر ژن و منداڵ.

زۆربەمان ناوی چرکس یان (شرکس) مان بیستوە لە فیلمەکان، کۆمەڵێك خەڵکی ناسراوی ئەردون، سوریا و میسر، یان کە باسی تورکیا و عوسمانی دەکرێت بۆ ئەوەی زۆربەیان بزانن ئەوان کێن و چۆن و کەی گەیشتونەتە ئەم ناوچانە وا باوە و رێژەیەکی زۆر وا دەزانن ئەوانیش لە رەگەزی تورکن یان بە تورك دەناسرێن .

ئەوە هەڵەیەکی گەورەیە، چرکس یان شرکس ووشەیەکە تەنها بۆ نەتەوەیەك بەکار ناهێندرێت، بەڵکو کۆمەڵێك لە گەلانی قەفقاس دەگرێتەوە کە زۆربەیان موسڵمانن و لە قولایی مێژووەوە لە باکوری قەفقاس (شیشان و ئەنوش(فایناخ) تا باشوری قەفقاس (ئافار، ئەدیگە یان ادیغە ، ئەبازە ، لەزجین) نیشتەجێن. ژبان و کەلتور و نەریتی تایبەتیان هەبووە و قسە دەکەن بەچەندین زاراوە، کە دەرئەنجامی تێکەڵاوی هەر یەکەیان لەگەڵ نەتەوە و گەلانی تر، ژبان و کەلتوریشیان لە یەك دوورکەوتوەتەوە .

بەشی زۆری چەرکسەکان وەك خودی مێژووناسانی چرکس وهی تریش باسیان دەکەن لە رەچەڵەکدا ئارین . ئێستا تەنها گەلی ئەدیگە (ادیغە) بە چرکس دەناسرێن . لە ١٩٩١ کۆنگری زانستی ایکوب، چرکسی بە ئەدیگا(ادیغا) دەستنیشان کرد . ئەو راسپاردەیە لەلایەن کۆنگرەی یەکەمی شرکسی جیهانی لە نالیشك لە ١٩٩٢ جێگیرکرا. زیاتر لە نیوەی ئەدیگەکانی ئێستا لە تورکیا دەژین، تەنها چواریەکیان لە باکوری قەفقاس ماونەتەوە پاشماوەکەیان لە دەوڵەتە عەرەبیەکان و جیهان بڵاو بونەتەوە لە هۆزەکانی ئەبزاخ، بجدوغ، قبرتای، شابسوغ ، جکوی، ئەبازە وهی تر . چەندین کەسایەتی ناوداریان لە بورای سەربازی، زانستی، بەرپوەبردن و هونەریشدا لێهەڵکەوتوە لە ولاتانی عەرەبیدا (وەك فکری، سەروەت وروشدی ئەبازە)

دوو تیۆری هەیە بۆ وەرگرتنی ئەو ناوە، یەکەمیان گوایە ئیغریقەکان لە کۆندا ئەو ناوەیان ناوە، تیۆریەکی تریش، گوایە کوردەکان لە سەردەمی ئەیوبی ئەو ناوەیان ناوە، کە لە لەشکری سەلاح الدین و ئەیوبیەکان زۆریان بەکار هێنراون و ئازا و نەبەرد وسوار چاك بوونە، لە میسر و لە شامیش.

پاشان لە سەردەمی مەمالیك لە میسر و لەلایەن عوسمانیەوە بەکار هاتوون، دوا جار محەمەد عەلی کوشتاری گەورەی لێ کردوون لە ١٨١١، کە بە کوشتاری قەڵا ناسراوە .

کۆسوغس یان (کاسۆغس)یشیان پێ گوتراوە، چەندین میرنشینیان پێکهێناوە .چەندین جار لەلایەن دراوسێکانیانەوە هێرشیان هاتوەتەسەر لە سەدەی ٤ی زایین بولغارەکان بەشێکی وڵاتەکەیان گرت، لە بەر ئەوەی یەك نەبوون لە هەزارەی یەکەمی زایین دەوڵەتی (ئالانی)یان دامەزراند . جورجیەکان لە سەدەی ١٠ – ١٣کاریگەری بەرچاویان لە سەریان هەبوو.

لە ١٢٢٣ز مەنگۆلەکان هێرشیان بردە سەر قوقاس و بەشی زۆری ئالانیکان و کۆمەڵێك چرکسی تریان لەناوبرد. چرکسەکان ناچاربوون

پێش ١٨٦٤یش لە میسر وحیجاز وشام هەبوون، بونیان دەگەڕێتەوە بۆپیش سەدەی ١٠ی زایین، لە سوپاکان و زۆر سەرکردەیان تێدا هەڵکەوتووە. سەلتەنەتیکیشیان دامەزراندوە، کە مێژووناسان بە دەوڵەتی مەمالیکی برجینی یان شرکسی ناویان دەبەن (١٣٨٢ – ١٥١٧) ، کە عوسمانی ئەوانیان شکاند لەشەڕی ریدانی و میسریان گرت.

زۆربەیان بکشێنەوە بۆپشت ڕووباری کۆبان. لە ١٣٩٥ چەند جەنگیان دژ بە تەیمور لەنگ کرد، هەرچەندە لە شەڕەکان سەرکەوتوو بوون، بەڵام تەیمورلەنگ زۆری (شرکاسیا)ی تاڵانکرد. لە دەیەی یەکەی سەدەی ١٥، ئەینال ویستی چرکس یەك بخات و هەموو میرنشینەکانی تری شکاند (کە ژمارەیان لە ٣٠ میرنشین

زیاتر بوو)و گرتی و شرکاسیای یەکخست. ئەبخازیاشی گرت. لە ١٥٥٣ئەینال(اینال یان انال) ، شانشینەکەی لە نێوان کوڕ و کوڕەزاکانی دابەشکرد و خۆشی لە ١٥٥٨کۆچی دوایی کرد.

لە سەدەی ١٦و١٧زۆربەیان بوون بە موسڵمان. لە ١٧٠٨ چرکسە کاباردیەکان باجیان دەدا بە

قەبارەی قوربانیان: ئامارەکان باس لە کۆمەڵکوژکردنی ٨٠٠ هەزار تا ملیۆن و نیوێک چەرکەس دەکەن، جگە لەو سەدان هەزارەی لە کاتی ڕاگواستنی زۆرەملێدا بۆ سەر کەنارەکانی دەریای ڕەش و ناوچەکانی عوسمانی گیانیان لەدەستدا.

عوسمانیەکان بەرامبەر بە پاراستنیان لە تەتارەکانی قەرم ، بەڵام عوسمانیەکان ئەوەیان نەکرد و تەتارەکان تا نیوەی شەرکاسیایان تالانکرد، بۆیە ئیتر باجیان نەدا و سوپای عوسانیشیان شکاند، هەروەها تەتارەکانیش و تەنانەت خانی قەرەم (کابلان جیرای) لە شەڕی شاخی کەنزال بە شپرزەیی و هەڵەداوان رایکرد تەنانەت کوڕ و برا و هەموو شتەکانی بەجێمان .

دەوڵەتی مەملوکی میسرلە ١٢٥١پاش بەرکنارخستنی ئەیوبیەکان لە میسر دامەزرا، لە ١٣٨٢مەمالیکە شرکسیەکان دەستیان بە سەر دەسەڵاتی دەوڵەتی مەملوکیدا گرت و بوو بە شانشینی مەملوکی چرکسی و بنەماڵەی بورجی دەسەڵاتی گرتە دەست، کە تا ١٥١٧ بەردەوام بوو بە گرتن و کوشتنی (طوبان بای) لەلایەن سوڵتان سەلیمی عوسمانی لە ٢٣ مایس١٥١٧، دەوڵەتی مەمالیکی چەرکسی لە ناوچوو، هەروەها دەوڵەتی عەباسیش.

پاش ئەوەی لە ئەنجامی دەیان ساڵی جەنگ لە نێوان ئەوان و قەیسەری رووس (١٧٦٣ - ١٨٦٤) . لە مایسی ١٨١٨ جەنەراڵ دیلباتسۆ لە ژێر فەرمانی جەنەراڵ ئەلیکسی یرۆلۆف، گوندی (تراۆف)ی بە خەڵکەکەوە سوتاند، نامەی هەڕەشەی نارد بۆ هۆزەکان، گەر ملنەدەن هەموویان دەسوتێنرێن و ژن و منداڵیان پاش هەتککردن دەکوژرێن. گەلی (ویخ)یش بە تەواوەتی قڵاچۆکرا. تۆلستۆی ڕووداوەکانی بینیوە ، نوسیویەتی (بە خێرایی دەڕۆیشتنە گوندەکان ، ژن و منداڵ ماوەیان بۆ راکردن نەبوو، هەر ماڵەی ٢ -٣ سەربازی رووسی تێ دەچوو و هیچ کەسیك زاتی

گێڕانوەی ئەو تـاوانـانە قێزەوەنـانەی نەبـوو). لە ١٨٤٠ کـارل فـریـدریـك نیۆمان قوربانی شـــرکســـیەکانی بە ملیۆن و نیوێـك مەزەنـدە کرد، کە کوشـــتارە گەورەکان پاشـــتر کران ، ڕوســـەکان دەڵێن ٣٠٠ هەزار بووە.

سەدان هەزاریش لە کاتی ڕاگواستن مردن. بە هۆی پەرتەوازەیی ، دوا جار لەساڵی ١٨٦٤ توشی شکستی گەورە بوون و زۆربەیان قڵاچۆ کران (٨٠٠ هەزار تا ملیۆن و نیوێك) ڕاگواستنی

زۆریان لە شرکسیا تا کەناری دەریای ڕەش. سوپای قەوزاق و ڕووسەکان کرداری زۆر نامرۆڤانەیان بەکار

هێنا، جەنەراڵە ڕووسەکانی وەك (گریگۆری زای) وەك (پیسایی مرۆڤ) ناوی بردوون ، تەنانەت باس دەکرێت سکی ژنانیان دڕیوە و منداڵەکانیان داوەتە دەم سەگەوە

ولاقەی کچانی سەرووی ٧ساڵیان کردوە.

قونسلی بریتانی ویلسون له ١٨٦٤ نوسیویّتی (پولێکی سەربازی رووسی له یەکەی کونت ئەفیدۆکیۆڤ چونە گوندی توباه ، خەڵکەکەی له هۆزی ئەبزاخ خۆیان دا به دەستەوە، هەموو سەربڕدران) . زۆریان روویان

فەلەستین ولیبیا ومەکەدۆنیا وولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا. وەك خاوەن رۆڵ مانەوە، تا ئەو کاتەی محەمەد عەلی له ١٨١١ لەناوی بردن، که به (کوشتاری قەلا ناسراوە) ، بەڵام هەر رۆلیان مایەوە.

کردوەتە ناوچەکانی عوسمانی له ئەنادول، قەیسەری و تا کەنارەکانی دەریای رەش یان راگوێزراون بۆ ناوچەی تر به زەبر. شیشانەکانیش به هەمان شێوە.زۆربەی ئەدیگەکانی تاراوگە له تورکیان، که مەزەندە دەکرێن به (٥ ملیۆن)، سوریا (٢٥٠٠٠٠) ، ئەردون (٢٠٠٠٠٠) ، دەیان هەزار له لوبنان ، میسر ،

که واتا له کورد و ئەرمەن خراپتریان بەسەر هاتووە، ئەتاتورکیش قسوری نەکرد له لەناوبردنیان، هەرچەند سەرەتای بەرگری ئەوان دایانمەزراند.

له رووسیا ٣ کۆماری ئەتونۆمیان هەیە (ئەدیغا ،قبردینو-بلقاریا ، قراتشای-تشیرکیسیا) لەگەڵ ئەبخازیای سەربەخۆ له جۆرجیا. له

ئەردنیش ٤ پەرلەمانتاریان هەیە. باسێك هەیە كە ئەوان وشیشانیەكان لە پاشاوەی هیتیەكان بن، بەڵام ئێستا ئەوان لە یەك جیاوازن.

جینۆسایدی چركسیەكان

لە٢٠٠٦كۆمەڵەچركسیەكان(ئەدی گا یان ئەدیغا)ی جیهان لە (رووسیا، توركیا، ئەردون، سوریا، ئەمریكا، ئیسرائیل، ئەلمانیا، بەلجیكا، كەنەدا وشوینەكانی تر) نامەیەكیان بۆ پەرلەمانی ئەوروپی نارد بۆ داننان بەجینۆسایدی گەلی چركس (ئەدیگی یان ئەدیغی). بوریس یەلسینی سەرۆكی روسیای پاش هەرەس و رووخانی یەكێتی سۆڤیەت لە ١٩٩٤ ووتی كە خاباتی گەلانی شاخاوی دژی سوپای قەیسەری ڕەوا بووە ، بەڵام بە راستەوخۆ دانی بە جینۆسایدی چركس و تاوانباری سوپای قەیسەردا نەنا .

رۆژی پرسە یان ماتەمینی چركسیەكان . كە هەموو ساڵیك لە ٢١ مەی وەك رۆژێكی رەشی مێژووی چركس یادی دەكەنەوە و كۆدەبنەوە لەو شوێنەی لێ هەن، كە لەو رۆژەدا لە ١٨٦٤ بە تەواوەتی چركسیەكان بەرامبەر بە سوپای رووسیا شكستیان هێنا، وڵاتەكەیان بە تەواوەتی داگیركرا وخەڵكەكە قەلاچۆكران و دەوری ٩٠٪ی پاشاماوەكانیشیان پەرتەوازە بوون یان بە زەبرراگوێزان و سەدان هەزاریان لە رێگا ولەبەر خرابی ژیانیان مردن.

پەرلەمانی جۆرجیاش لە ٢١ مایس٢٠١١ بڕیارێكی دەركرد ، كە كرداری كوشتنی بە كۆمەڵی چركس (كە پلاندارێژاو بوە) لەلایەن سوپای ئیمبراتۆریەتی رووسیا ، دەرئەنجاەكانیشی لە (برسیكردن وبڵاو بوونەوەی نەخۆشی بە ئەنقەست) دەبێت دانی پێدابنرێت كە كۆمەڵكوژی بووە، دەبێت ئەوانەی بە زۆرەملی راگویزراون بە پەنابەر پیناسە بكرێن، لە كاتێكدا كۆمەڵێكی زۆری چركس لە جورجیا دەژین و ناوچەكەیان لە جۆرجیا جیا كردووەتەوە بە ناوی دەوڵەتی ئەبغازیا(ابخازیا) لە سەر كەناری

ڕۆژهەڵاتـی دەریـای ڕەش، پـاش ڕووخانی سۆڤیەت وشەری خوێناوی

ئەبـغـازەکـان مەسـیـحـیـن ، بە پێچەوانەی چرکسـەکـانی ئەدیگە

نێوان ئەبخازەکان وجورجیەکان لە ١٩٩٢-١٩٩٣کەهەموو چرکسەکان هـاوکـاری ئەبخـازەکـانیـان کـرد لە جەنگدا، هەرچەندە هیچ دەوڵەتێك دانی پێدا نەناوە(جگە لە رووسـیـا ، بلاروسـیـا ، نیكاراگوا، سـوریـا ، فـنزویلا) وجـۆرجـیـا بە بەشـێـك دەوڵەتـی جـۆرجـیـای دەزانـێـت وچەندین جار شـەرویێكدادان لە نێوانیـان دروسـت بووە وجۆرجیـا هەوڵی داگیرکردنەوەی داوە. ئەوان و چرکس یە رەگەز و نەتەوە وزبـان ، بەڵام بە زاراوەی جـیـاواز و زۆری

وئەوانی تر کە موسڵمانن.

ئەبخـازەکان سـروشـت بە پیرۆز دەزانن و نـاوچەکانیـان بە شـاخ و دۆڵ و دارسـتـان و روبـاری زۆر بەهەشتیكە بۆخۆی .

بەشـێك لە سـەرچاوەکان (محمد بن نـاصـر العبودي؛ بلاد الشـركس الإديغي. "حجر الرحى" ماشـباشـا إسحق . جودت ناشخو المتحدثون يستعرضون تفاصيل واقعة التهجير القسـرى . تهجير الشـراكسـة، نهاد برزخ ١٩٨٧

- *Walter (٢٠١٣).The Circassion Genocide*

Russian Census of ٢٠٠٢

RACAL

نیاز جەلال

کاریگەریی هەواڵە میدیاییەکان لەسەر دروستبوونی دڵەڕاوکێ لای تاک

// هەواڵە نەرێنییە بەردەوامەکان وێنەیەکی ترسناک لە مێشکی تاکدا دروست دەکەن، بۆیە دڵەڕاوکێ لە ژینگەی میدیایی ئێستادا لە وەڵامێکی کاتی بۆ مەترسی، گۆڕاوە بۆ دۆخێکی بەردەوام لە نێو کۆمەڵگەدا.

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

دەستپێکێك بۆ پەیوەندیی نێوان میدیا و دەروونناسی

لە سەردەمی تەکنەلۆژیای دیجیتاڵی و شۆڕشی زانیاریدا ، مرۆڤایەتی ڕووبەڕووی لێشاوی بەردەوام و بێبڕانەوەی هەواڵ و زانیارییەکان بووەتەوە، کە ئەمەش کاریگەرییەکی قووڵ و ڕاستەوخۆی لەسەر تەندروستی دەروونیی تاکەکان بەجێهێشتووە. میدیا، چ هاوچەرخەکەی وەک تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و چ نەریتییەکەی وەک تەلەفزیۆن و ڕۆژنامەکان، ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت لە دارشتنی تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ جیهانی دەوروبەری. کاتێک تاکەکان بە بەردەوامی لەژێر کاریگەریی هەواڵە نەرێنییەکاندا دەبن، سیستەمی بەرگریی دەروونییان تووشی جۆرێک لە شڵەژان و لاوازی دەبێت. دڵەڕاوکێ، کە وەکو وەلامێکی سروشتیی مرۆڤ بۆ مەترسی پێناسە دەکرێت، لە ژینگەی میدیایی ئێستادا دەگۆڕێت بۆ دۆخێکی درێژخایەن و بەردەوام، چونکە میدیا ناتوانێت یان نایەوێت سنوورێک بۆ گواستنەوەی تاوان و کارەساتەکان دابنێت. ئەم پەیوەندییە نێوان لێشاوی زانیاری و باری دەروونی تاک، بووەتە یەکێک لە گرنگترین بابەتەکانی توێژینەوە لە بواری دەروونناسیی میدیایی و کۆمەڵناسیدا، بەو پێیەی مرۆڤی سەردەم ناتوانێت خۆی لەم ژینگە دیجیتاڵییە دابڕێت.

چەمکی "میدیاکاریی نەرێنی" و ڕاکێشانی سەرنجی بینەر

سیستەمی ئابووریی میدیای هاوچەرخ لەسەر بنەمای بەدەستهێنانی زۆرترین کلیک، بینەر، و سەرنجی بەکارهێنەران کاردەکات، ئەمەش وایکردووە کە بنەمایەک بە ناوی "هەواڵی خراپ، هەواڵێکی باشە بۆ فرۆشتن" زاڵ بێت بەسەر ژوورەکانی هەواڵدا. دەزگا میدیاییەکان بە شێوازێکی مەبەستدار جەخت لەسەر ڕووداوە دڵتەزێنەکان، شەڕەکان، کارەساتە سروشتییەکان، و قەیرانە داراییەکان دەکەنەوە، چونکە لە ڕووی پەرەسەندنی

بایۆلۆژییەوە، مێشکی مرۆڤ زیاتر هۆشیارە بەرامبەر بە مەترسییەکان و خێراتر سەرنجی بۆ لای هەواڵە نەرێنییەکان ڕادەکێشرێت. ئەم جەختکردنەوە بەردەوامە لەسەر لایەنە تاریکەکانی ژیان، وێنەیەکی شێوێندراو و ترسناک لە جیهان لە مێشکی تاکدا دروست دەکات، بە جۆرێک کە تاک هەست دەکات جیهان شوێنێکی یەکجار مەترسیدارە و هیچ شوێنێک ئارام نییە. ئەم تێڕوانینە نەرێنییە دەبێتە هۆی دروستبوونی دڵەڕاوکێی بەردەوام (Generalized Anxiety)، کاتێک کە مرۆڤ بەردەوام چاوەڕوانی ڕووداوێکی خراپ یان کارەساتێک دەکات کە زیان بە خۆی یان خێزانەکەی بگەیەنێت.

دیاردەی "Doomscrolling" و خولگەی ناوەستانی دڵەڕاوکێ

لەگەڵ دەرکەوتنی مۆبایلە زیرەکەکان و سەکۆکانی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی وەک فەیسبووک، ئینستاگرام، و ئێکس (تویتەری پێشوو)، دیاردەیەکی نوێ سەریهەڵداوە کە پێی دەوترێت "Doomscrolling" یان گەڕانی بەردەوام بەدوای هەواڵە ناخۆشەکاندا.

ئەم دیاردەیە کاتێک ڕوودەدات کە بەکارهێنەر بە شێوەیەکی ناچاری و بێئاگا بەناو لاپەڕەکانی هێڵی کاتیدا دەگەڕێت و یەک لە دوای یەک هەواڵی کارەساتبار دەخوێنێتەوە، سەرەڕای ئەوەی دەزانێت کە ئەم کارە خەمبار و نیگەرانی دەکات. هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی مێشک وا هەست دەکات بە کۆکردنەوەی زانیاری زیاتر لەسەر مەترسییەکە دەتوانێت کۆنترۆڵی دۆخەکە بکات، بەڵام لە ڕاستیدا پێچەوانەکەی ڕوودەدات؛ هەرچەندە زانیاری نەرێنی زیاتر وەردەگیرێت، ئاستی دڵەڕاوکێ بەرزتر دەبێتەوە و تاک دەکەوێتە ناو خولگەیەکی بەتاڵ و داخراو کە ڕزگاربوون لێی کارێکی قورس دەبێت و کاریگەری لەسەر خەو و سەرنجدانی لە کارە ڕۆژانەییەکاندا دەکات.

سەیرکردن یان خوێندنەوەی بەردەوامی هەواڵە نەرێنییەکان، متمانەی تاک بە جیهان و کۆمەڵگە کەم دەکاتەوە، بۆیە سەیرکردنی وێنە و ڤیدیۆی ڕاستەوخۆی کارەساتەکان دەتوانن کاردانەوەی سۆزداریی توند و تێکچوونی دەروونی دروست دەکەن.

کاریگەریی سۆزداری و تێکچوونی دەروونیی ڕاستەوخۆ

هەواڵە میدیاییەکان، بە تایبەتی ئەوانەی کە ڤیدیۆ و وێنەی ڕاستەوخۆی قوربانیان، خوێنڕشتن، و هاواری مرۆڤەکان نیشان دەدەن، کاردانەوەی سۆزداریی توند لە ناخی تاکدا دروست دەکەن. مێشکی مرۆڤ لە ڕێگەی "دەمارە ئاوێنەییەکانەوە" (Mirror Neurons) توانای هاوسۆزییەکی قووڵی هەیە، کاتێک تاکێک دەبینێت کە کەسێکی تر دەناڵێنێت، مێشکی هەمان ئەو ناوچانە چالاک دەکات کە وەک ئەوەی خۆی لەو دۆخەدا بێت. تاقیکردنەوە بەردەوامەکان بەم جۆرە دیمەنانە دەبنە هۆی تێکچوونی باری دەروونی و دروستبوونی نیشانەکانی وەک لێدانی خێرای دڵ، تەنگەنەفەسی، و هەستکردن بە خنکان. لە هەندێک حاڵەتی توندا، سەیری بەردەوامی هەواڵی تراژیدی دەبێتە هۆی تێکچوونی دەروونیی ناسراو بە "شڵەژانی دوای زەبر و زەنگ" (PTSD) یان جۆرێک لە "دڵەڕاوکێی دۆخی" کە تێیدا تاک تووشی ترسێکی کتوپڕ (Panic Attack) دەبێت تەنیا بە بیستنی دەنگی ئاگادارکردنەوەی هەواڵەکان لە مۆبایلەکەیدا.

دارمانی متمانە بە دەوروبەر و تیۆریی "جیهانی پیس" (Mean World Syndrome)

یەکێک لە دەرئەنجامە درێژخایەنەکانی خوێندنەوە و بینینی بەردەوامی هەواڵە میدیاییە نەرێنییەکان، گۆڕانی ڕیشەیی تێڕوانینی تاکە بۆ مرۆڤایەتی و کۆمەڵگە، کە دەروونناسی ناسراو جۆرج گێربنەر بە تیۆریی "جیهانی پیس" ناوی بردووە. بەپێی ئەم تیۆرییە، ئەو کەسانەی کە زۆر سەیری میدیا و هەواڵەکان دەکەن، وا بڕوا دەکەن کە مرۆڤەکان بە گشتی جێگەی متمانە نین، تاوان لە هەموو شوێنێک هەیە، و ئەگەری ئەوەی ببنە قوربانی زۆر بەرزە. ئەم دۆخە دەبێتە هۆی دروستبوونی جۆرێک لە پارانۆیا و دڵەڕاوکێی کۆمەڵایەتی، کە تێیدا تاک لە

تێکەڵاوبوونی خەڵکی دەترسێت، متمانەی بە دامەزراوەکان نامێنێت، و هەمیشە لە دۆخی بەرگری و گوماندایە. ئەم جۆرە دڵەڕاوکێیە تەنیا زیان بە خودی تاکەکە ناگەیەنێت، بەڵکو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی سارد دەکاتەوە و دەبێتە هۆی گۆشەگیری و دابڕانی کۆمەڵایەتی، کە خۆی لە خۆیدا هۆکارێکی تری قووڵبوونەوەی خەمۆکی و شڵەژانە دەروونییەکانە.

شێوازی دارشتنی هەواڵەکان و دڵەڕاوکێی هۆشیارانە (Sensationalism)

شێوازی پێشکەشکردنی هەواڵەکان لەلایەن میدیاکانەوە، ڕۆڵێکی گەورە لە قەبارەی ئەو دڵەڕاوکێیەدا دەگێڕێت کە لەلای شەنەبەر یان خوێنەر دروست دەبێت. بەکارهێنانی ناونیشانی سەرنجڕاکێشی ترسناک، مۆسیقای دراماتی و توند لە کاتی پێشکەشکردنی هەواڵی کتوپڕدا، و بەکارهێنانی وشەی وەکو "کارەسات"، "مەترسی کوشندە"، و "کۆتایی جیهان"، هەموویان تەکنیکن بۆ هێشتنەوەی بینەر لە دۆخی شۆک و چاوەڕوانیدا. ئەم جۆرە پێشکەشکارییە وا دەکات کە ڕووداوە ئاساییەکان یان کێشە ناوخۆییەکانیش بە گەورەکراوی بگەنە تاک، و مێشک نەتوانێت جیاوازی لە نێوان مەترسییەکی ڕاستەوخۆ و ڕووداوێکی دوورەدەستدا بکات. ئەم شێوازە لە میدیاکاری، دڵەڕاوکێ لە حاڵەتێکی کاتییەوە دەگۆڕێت بۆ جۆرێک لە نیگەرانیی درێژخایەن لەسەر ئایندەی نادیار، بە تایبەتی لە نێوان نەوەی گەنجدا کە بە تەواوی ژیانیان بەستراوەتەوە بەم سەرچاوانەوە.

کاریگەریی هەواڵە ئابووری و سیاسییەکان لەسەر سەقامگیریی تاک

جگە لە کارەساتە سروشتییەکان، هەواڵە بەردەوامەکانی پەیوەست بە تەنگژە ئابوورییەکان، هەڵاوسان، بێکاری، و ململانێ سیاسییەکان، سەرچاوەیەکی سەرەکین بۆ دروستکردنی دڵەڕاوکێی بژێوی و داهاتوو لای تاکەکان. کاتێک تاک

بەردەوام گوێبیستی هەواڵی دارمانی ئابووری، بەرزبوونەوەی نرخەکان، یان ئەگەری هەڵگیرسانی شەڕ دەبێت، هەست بە ناسەقامگیرییەکی قووڵ دەکات لە ژیانی ڕۆژانەیدا. ئەم جۆرە دڵەڕاوکێیە پێی دەوترێت "دڵەڕاوکێی بوونگەرایی یان ئابووری"، کە تێیدا مرۆڤ هەمیشە دەترسێت لەدەستدانی کارەکەی، نەبوونی توانای دابینکردنی پێداویستییەکانی خێزانەکەی، یان تێکچوونی ئاسایشی نیشتمانییەکەی. ئەم گوشارە دەروونییە بەردەوامە دەبێتە هۆی دروستبوونی گرژی لە پێکهاتەی خێزاندا و کار دەکاتە سەر توانای بەرهەمهێنان و داهێنانی تاک لە کۆمەڵگەدا.

گواستنەوەی نادڵنیایی و زانیارییە چەواشەکارییەکان (Fake News)

لە ژینگەی میدیای کراوە و ئینتەرنێتدا، بڵاوبوونەوەی زانیاریی ناڕاست و هەواڵی چەواشەکاری (Fake News) یەکێکی ترە لە هۆکارە گەورەکانی دڵەڕاوکێ. لە کاتی قەیرانە گەورەکاندا (وەک پەتای کۆرۆنا یان ململانێ سەربازییەکان)، لێشاوێک لە هەواڵی ناکۆک و ناڕاست بڵاودەبنەوە کە وا دەکەن تاک

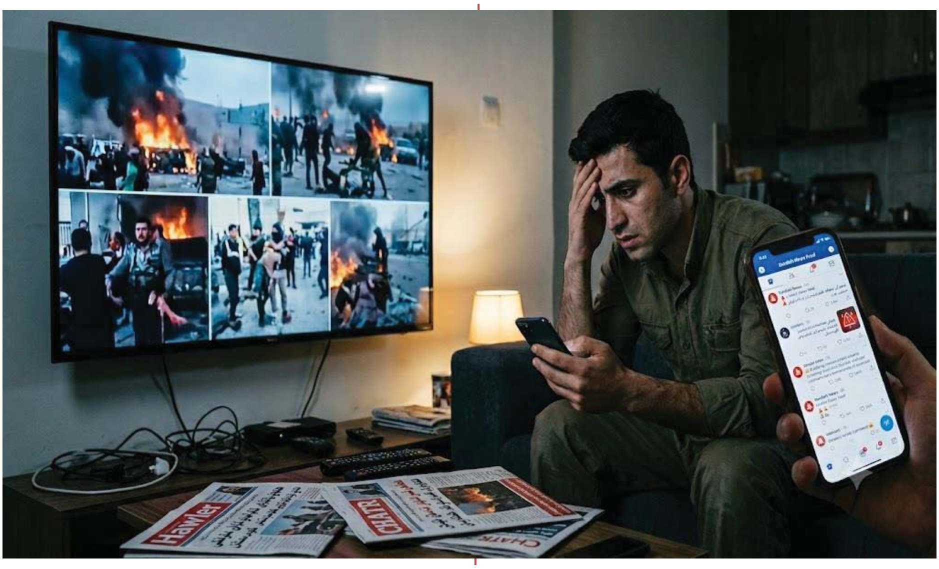

نەزانێت ڕاستی کامەیە و درۆ کامەیە. ئەم بارودۆخی "نادڵنیاییە ناسنامەیی و مەعـریـفـیـیە" (Cognitive Uncertainty) دەبـێـتە هـۆی مـانـدووبـوونی مێشـک، چونکە مێشـکی مرۆڤ پێویسـتی بە دڵنیایی هەیە بۆ ئەوەی هەسـت بە ئارامی بکات. کاتێک سـەرچاوەکان زۆر و دژ بەیەک دەبن، تاک تووشـی جۆرێک لە پەککوتنی بڕیـاردان و دڵەڕاوکێ دەبێت، چونکە نازانێت چۆن ڕەفتار بکات یان چۆن خۆی و خێزانەکەی بـپـارێـزێـت، ئەمەش دۆخـی شـڵەژانەکەی چەنـد بەرامـبەر دەکات.

ڕەهەنـدی بـایۆلۆژی و کاردانەوەی سیستمی دەماری

لە ڕووی فسـیۆلۆژییەوە، کاریگەری هەواڵە مـیـدیـاییەکـان لەسـەر دڵەڕاوکـێ دەتـوانـرێـت لە ڕێـگەی سـیـسـتـەمـی دەمـاریی مـرۆڤەوە ڕوونبکرێتەوە. کاتێک تاکێک سەیری هەواڵێکی ترسـنـاک یـان دڵتەزێن دەکات، بەشـێکی مێشـک بە ناوی "ئەمـیـگـدالا" (Amygdala) کە بەرپرسـە لە دەسـتنیشـانکردنی مەترسـییەکان، چالاک دەبێت. ئەم بەشە فەرمان بە ڕژێنەکان دەکات بۆ دەردانی هۆرمۆنەکانی دڵەڕاوکێ وەک "کـۆرتـیـزۆڵ" (Cortisol) و "ئەدرینـالـین" (Adrenaline). لە ڕابردوودا، ئەم هۆرمۆنـانە تەنیـا لە کاتی مەترسـی ڕاسـتەقینەدا (وەک هێرشـی ئاژەڵێکی کێوی) دەردەدران بۆ ئەوەی مرۆڤ ڕابکات یان بەرگری بکات. بەڵام کاتێک مرۆڤ ڕۆژانە بۆ ماوەی چەنـدین کـاتژمێر سـەیری هەواڵ دەکات، ئەم هۆرمۆنـانە بە بەردەوامی و بە ڕێـژەیەکی کەم لە خوێنـدا دەمێننەوە، ئەمەش دەبێتە هـۆی مـانـدووبـوونی درێـژخـایەنی جەسـتە، سـەرئێشـە، تێکچوونی کۆئەنـدامی هەرس، و لاوازبـوونی سـیـسـتـمی بەرگری جەسـتە، کە هەموویان نیشـانە جەسـتەییەکانی دڵەڕاوکێی میدیایین.

کاریگەریی نەوەیی و جیاوازی تەمەن لە نێوان تاکەکاندا

کـاریـگەریـی هەواڵەکـان لەسـەر دروسـتـبوونی دڵەڕاوکێ لە نێوان

تەمەنە جیاوازەکاندا یەکسان نییە؛ منداڵان و مێردمنداڵان زیاتر ڕووبەڕووی مەترسییە دەروونییەکان دەبنەوە. گەنجان بەهۆی بەکارهێنانی بەردەوامی سۆشیاڵ میدیاوە، بە بێ چاودێری و فلتەرکردن ڕووبەڕووی ڕووداوە توندوتیژەکان دەبنەوە، لە کاتێکدا هێشتا گەشەی دەروونی و فیکریان بە تەواوی پێکنەهاتووە بۆ شیکردنەوەی دروستی ئەو ڕووداوانە. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ترسێکی قووڵ لە دڵیاندا بچێنرێت، وەک ترسی گۆڕانی کەشوهەوا (Eco-Anxiety) یان ترسی شەڕی جیهانی. لە لایەکی ترەوە، بەساڵاچووان کە ڕەنگە زیاتر پشتیان بە تەلەفزیۆن بەستبێت، بەهۆی دابڕانی کۆمەڵایەتییەوە زیاتر دەکەونە ژێر کاریگەریی هەواڵە تەندروستی و ئەمنییەکان، کە ئەمەش ئاستی دڵەڕاوکێیان لەسەر مردن و نەخۆشی بەرز دەکاتەوە.

پێویستی "پەروەردەی میدیایی" و پاراستنی تەندروستی دەروونی

بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم شەپۆلە گەورەیەی دڵەڕاوکێ کە بەهۆی میدیاوە دروست دەبێت، کۆمەڵگەکان پێویستیان بە چەمکێک هەیە بە ناوی "پەروەردەی میدیایی" (Media Literacy). تاک پێویستە فێربێت کە چۆن بە ڕەخنەگرانە سەیری هەواڵەکان بکات، سەرچاوە ڕاستەقینەکان لە چەواشەکاری جیا بکاتەوە، و تێبگات کە میدیا هەمیشە تەواوی ڕاستییەکان نیشان نادات، بەڵکو تەنیا جەخت لەسەر لایەنە سەرنجڕاکێش و نامۆکان دەکاتەوە. پەرەپێدانی ئەم هۆشیارییە یارمەتی تاک دەدات، کە جۆرێک لە دوورکەوتنەوەی سۆزداری (Emotional Detachment) لەگەڵ هەواڵەکاندا دروست بکات، بە جۆرێک کە زانیارییەکان وەربگرێت بەبێ ئەوەی ڕێگە بدات کۆنترۆڵی هەست و سۆزەکانی بکەن و بیخەنە ناو دۆخی شڵەژانەوە.

دەستنیشانکردنی سنوور و "ڕۆژووی دیجیتاڵی" (Digital

(Detox یەکێک لە چارەسەرە سەرەکی و تاقیکراوەکان بۆ کەمکردنەوەی دڵەڕاوکێی سەرچاوگرتوو لە میدیا، جێبەجێکردنی ستراتیژیەتی "ڕۆژووی دیجیتاڵی"یە، واتە دیاریکردنی کاتێکی دیاریکراو لە ڕۆژدا بۆ دوورکەوتنەوەی تەواو لە مۆبایل و شاشەکان. کاتێک تاک کاتی سەیری هەواڵەکان بۆ تەنیا ١٥ بۆ ٣٠ خولەک لە ڕۆژێکدا کورت دەکاتەوە، مێشکی دەرفەتی ئەوەی پێدەدرێت کە بحەسێتەوە و بگەڕێتەوە سەر دۆخی سروشتیی خۆی. لێکۆڵینەوەکان دەریانخستووە کە ئەو کەسانەی پێش خەوتن سەیری هەواڵەکان ناکەن، خەوێکی قووڵتر و ئارامتریان هەیە و ڕێژەی دڵەڕاوکێی بەیانیانیان بە شێوەیەکی بەرچاو دادەبەزێت، چونکە ڕێگەیان نەداوە دوایین زانیاریی ناو مێشکیان پێش خەوتن بابەتێکی نەرێنی و توندوتیژ بێت.

ڕۆڵی دەزگا میدیاییەکان و بەرپرسیارێتی کۆمەڵایەتی

لە کۆتاییدا، ناکرێت تەنیا تاک بە بەرپرسیار دابنرێت، بەڵکو پێویستە دەزگا میدیاییەکانیش بگەڕێنەوە سەر بنەما ئەخلاقییەکانی ڕۆژنامەگەری و بەرپرسیارێتی کۆمەڵایەتی لەبەرچاو بگرن. پێشکەشکردنی "ڕۆژنامەگەریی چارەسەرخواز" (Solutions Journalism)، کە تێیدا تەنیا کێشەکە و کارەساتەکە نیشان نادرێت بەڵکو تیشک دەخرێتە سەر هەوڵەکان بۆ چارەسەرکردنی، دەتوانێت یارمەتیدەرێکی گەورە بێت لە کەمکردنەوەی بێئومێدی و دڵەڕاوکێی گشتی. کاتێک میدیا هاوسەنگی دەپارێزێت لە نێوان گواستنەوەی ڕاستییە تاڵەکان و نیشاندانی لایەنە گەش و ئەرێنییەکانی ژیانی مرۆڤایەتی، ژینگەیەکی دەروونی تەندروستتر بۆ کۆمەڵگە دابین دەکات و ڕێگری دەکات لەوەی کە هەواڵەکان ببنە چەکێک بۆ تێکدانی ئارامیی دەروونی تاکەکان.

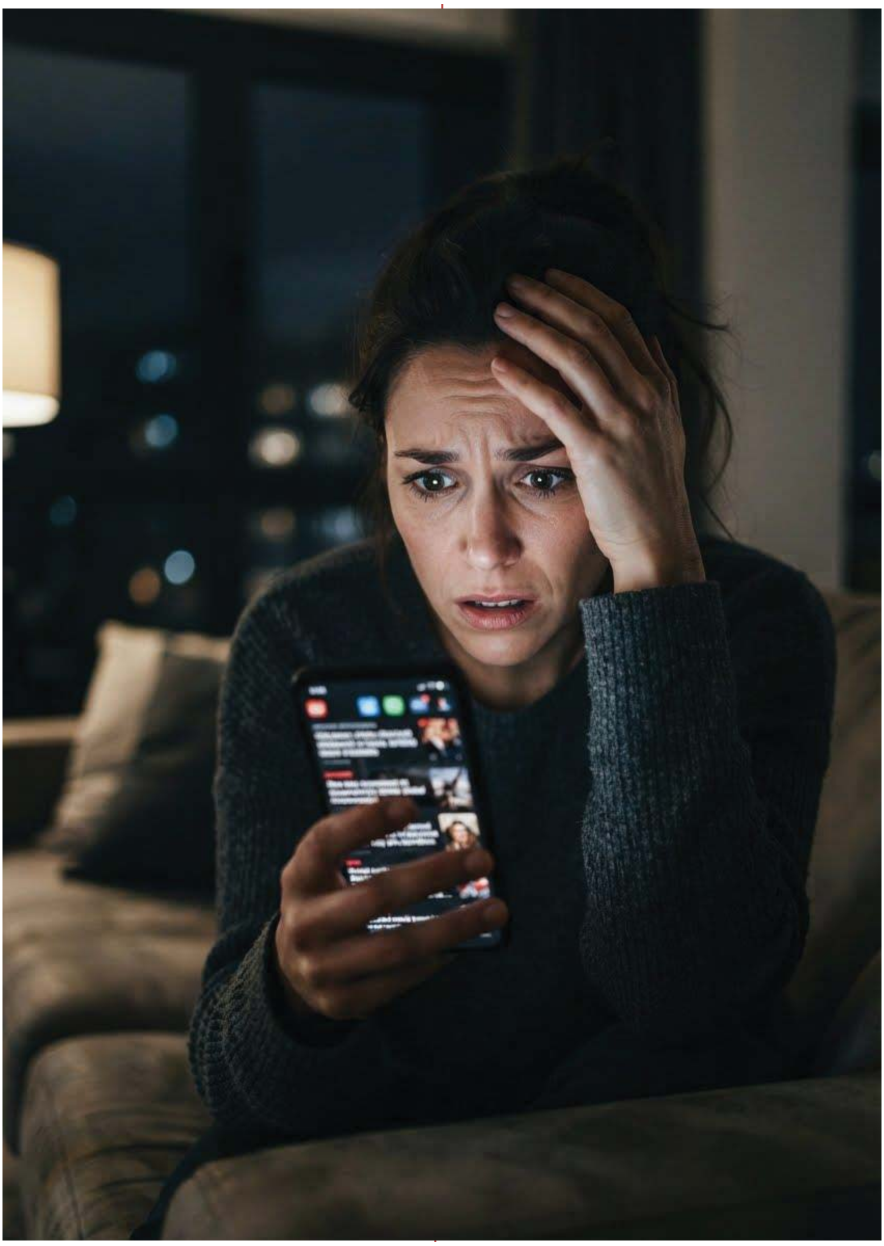

پەروەردەی میدیایی یەکێکە لە گرنگترین ئامرازەکان بۆ پاراستنی هاوسەنگی لە نێوان بەکارهێنانی میدیا و تەندروستی دەروونی، بنەمای ژیانێکی ئارامترە.

چارەسەری ڕاستەقینە لە هاوسەنگ کردنی بەکارهێنان، هۆشیاریی دەروونی و هاندانی میدیای بەرپرسیاردایە.

ئەوەی پێویستە بووترێت

پەیوەندی نێوان هەواڵە میدیاییەکان و دڵەڕاوکێی تاک، پەیوەندییەکی ڕوون و سەلمێنراوە کە کاریگەری لەسەر سەرجەم ڕەهەندەکانی ژیانی مرۆڤ (جەستەیی، دەروونی، و کۆمەڵایەتی) دادەنێت. لێشاوی بەردەوامی زانیاری نەرێنی، مێشکی مرۆڤ دەخاتە دۆخی ئامادەباشی و ترسی هەمیشەیی، ئەمەش هێزی مرۆڤ بۆ چێژوەرگرتن لە ئێستا و کارکردنی دروست لاواز دەکات. چارەسەری ڕاستەقینە لە هاوسەنگکردنی بەکارهێنان، هۆشیاریی دەروونی و هاندانی میدیای بەرپرسیاردایە، بۆ ئەوەی تەکنۆلۆژیا لە ئامرازێکەوە بۆ زانیاری نەبێتە هۆکارێک بۆ وێرانکردنی ئاشتیی ناوەکیی مرۆڤەکان.

کاریگەری موبایل لەسەر مێردمنداڵان

هیران حسێن محمود
خوێندکاری ماستەر

مێردمنداڵان لە ڕێگەی سەیری بەردەوامی ژیانی نمایشکراوی کەسانی تر لەسەر شاشەکان، دەکەونە داوی بەراوردکاری کۆمەڵایەتی نەرێنییەوە، ئەمەش دەبێتە هۆی دابەزینی متمانە بە خۆبوون.

گۆڤاری ڕاکاڵ ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

جیهانی دیجیتاڵی لای مێردمندالان

مۆبایلی زیرەک لە ئێستادا تەنها ئامرازێکی ساکاری پەیوەندیکردن نییە، بەڵکو گۆڕدراوە بۆ جیهانێکی تەواو و هاوتەریب کە مێردمندالان و مێرمندالان تێیدا دەژین، گەشت دەکەن، و ناسنامەی خۆیانی تێدا بونیاد دەنێن. لەم چەند دەیەی کۆتاییدا، تەکنەلۆژیا بە شێوەیەکی هێندە خێرا گەشەی کردووەوە کە دەرفەتی بە کۆمەڵگا، خێزانەکان، و تەنانەت زانایانیش نەداوە بە تەواوی لە دەرئەنجامەکانی تێبگەن. قۆناغی مێردمندالی (کە بە نزیکەیی تەمەنی نێوان ١٠ بۆ ١٩ ساڵی دەگرێتەوە) یەکێکە لە گرنگترین، هەستیارترین و ئاڵۆزترین قۆناغەکانی گەشەی مرۆڤ. لەم ماوەیەدا، مێشکی مرۆڤ رووبەڕووی پرۆسەیەکی گەورەی سەرلەنوێ رێکخستنەوە و پەرەسەندنی دەماری دەبێتەوە، کەسایەتی تاک شێوە دەگرێت و بنەماکانی پێگەیشتنی کۆمەلایەتی و سۆزداری دادەمەزرێن.

مۆبایلە زیرەکەکان بەهۆی دابینکردنی دەستڕاگەیشتنی بێسنوور و خێرا بە ئینتەرنێت، تۆرە کۆمەلایەتییەکان، یارییە ئەلیکترۆنییەکان، و پلاتفۆرمەکانی کاتبەسەربردن، بوونەتە بەشێکی جیانەکراوە لە جەستە و هۆشی ئەم توێژە. ئەم ئامادەییە بەردەوامە، شێوازی بیرکردنەوە، پەیوەندیکردن، خەوتن، فێربوون و تەنانەت هەستکردن بە خۆیی لە لای مێردمندالان گۆڕیوە. لێکۆڵینەوە نوێیەکانی پزیشکی و دەروونی ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەم گۆڕانکارییە خێرایە لایەنی ئەرێنی و نەرێنی زۆر قووڵی هەیە، بە جۆرێک کە ناتوانرێت بە سادەیی حوکمی بەسەردا بدرێت. بۆیە تێگەیشتن لە کاریگەرییە گشتگیرەکانی مۆبایل لەسەر مێردمندالان پێویستی بە شیکردنەوەیەکی فرەڕەهەند هەیە، کە سۆز، جەستە، مێشک، و پێگەی کۆمەلایەتی ئەوان بگرێتەوە.

شاشەی مۆبایلەکان ڕووناکی شین (Blue Light) دەردەکەن کە مێشک دەخەڵەتێنێت و کوالێتی خەو تێکدەدات، کە دەرئەنجامەکەی ماندوێتی و تێکچوونی مەزاجە.

کاریگەرییە دەروونییەکان: لە قەیرانی دڵەڕاوکێوە بۆ خەمۆکی دیجیتاڵی

بەکارهێنانی بەردەوام و بێبڕانەوەی مۆبایلی زیرەک، بە تایبەتی لە ڕێگەی ئەپڵیکەیشنەکانی وەک ئینستاگرام، TikTok، و فەیسبووک، کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر تەندروستی دەروونی مێردمنداڵان هەیە. یەکێک لە دیارترین ئەو دیاردانەی کە لەم ساڵانەی کۆتاییدا زیادی کردووە، **کێشەی خەمۆکی و دڵەڕاوکێی توندە.** مێردمنداڵان لە ڕێگەی سەیری بەردەوامی ژیانی نمایشکراو و دەستکاریکراوی کەسانی تر لەسەر شاشەکان، دەکەونە داوی بەراوردکاری کۆمەڵایەتی نەرێنییەوە. ئەوان وێنەی جەستەی خۆیان، ئاستی بژێوی، و ژمارەی هاوڕێکانیان لەگەڵ مۆدێلەکان و کەسایەتییە ناودارەکان بەراورد دەکەن، ئەمەش دەبێتە هۆی دابەزینی متمانە بە خۆبوون و دروستبوونی هەستی کەمایەتی و نارەزایەتی بەردەوام لە ژیانی ڕاستەقینە.

دیاردەی FOMO (ترس لەدەستدانی زانیاری و ڕووداوەکان): Fear of Missing Out یەکێکە لە گەورەترین هۆکارەکانی دڵەڕاوکێ لای گەنجان. مێردمنداڵ هەمیشە لەژێر ئەو گوشارە دەروونییەدایە، کە ئەگەر بۆ چەند خولەکێک مۆبایلەکەی لابدات، ڕەنگە لە چالاکییەک، نوکتەیەک، یان نامەیەکی هاوڕێکانی بێبەش بێت، ئەمەش وایان لێدەکات لە دۆخی ئامادەباشی و سترێسی بەردەوامدا بن.

جگە لەمە، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بنەمای "سیستەمی پاداشتی دەستبەجێ" کاردەکەن. هەر لایکێک، کۆمێنتێک، یان بینینێک (View) دەبێتە هۆی دەردانی هۆرمۆنی دۆپامین لە مێشکدا، کە هۆرمۆنی دڵخۆشییە. کاتێک مێردمنداڵێک بەردەوام چاوەڕێی ئەم پاداشتە دیجیتاڵییانە دەکات و بەدەستیان ناهێنێت، تووشی بێهیوایی و نائومێدی دەبێت. ئەم خولگە بەردەوامەی دۆپامین وەک جۆرێک لە ئالودەبوونی ڕەفتاری لێدێت، کە تێیدا تاک ناتوانێت کۆنترۆڵی کاتی بەکارهێنانی ئامرازەکە بکات، و لە کاتی دوورکەوتنەوە لێی، نیشانەکانی بێتاقەتی، توڕەیی، و گۆشەگیری لێ بەدی دەکرێت.

لەلایەکی ترەوە، کێشەی **شۆک و هەراسانکردنی ئەلیکترۆنی (Cyberbullying)** یەکێکی ترە لە تاریکترین لایەنەکانی مۆبایل. لەبەر ئەوەی مێردمنداڵان لە پشت شاشەکانەوە دەتوانن بە شێوەیەکی نەناسراو یان بە بێ ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەقینە قسە بکەن، ڕێژەی سووکایەتیپێکردن، بڵاوکردنەوەی دەنگۆ، و گاڵتەجاڕی بە یەکتر بە شێوەیەکی ترسناک زیادی کردووە. ئەم جۆرە لە ئازاردانی دەروونی، بە پێچەوانەی ئازاردانی ناو حەوشەی قوتابخانە، ٢٤ کاتژمێر بەردەوامە و هیچ شوێنێکی ئارام بۆ قوربانییەکە ناهێڵێتەوە، کە لە زۆر حاڵەتدا دەرئەنجامەکەی بە گۆشەگیری توند یان بیرکردنەوە لە خۆکوژی کۆتایی دێت.

کاریگەرییە جەستەییەکان: تێکچوونی خەو، کەمبوونەوەی جووڵە و قەڵەوی

تەندروستی جەستەیی مێردمندالان بە توندی بەستراوەتەوە بە شێوازی بەکارهێنانی مۆبایلەوە. یەکەم و گرنگترین کاریگەری جەستەیی، **تێکچوونی ڕیتمی خەوە**. مێشکی مرۆڤ پێویستی بە تاریکی هەیە بۆ دەردانی هۆرمۆنی مێلاتۆنین، کە بەرپرسە لە ڕێکخستنی خەو. بەڵام شاشەی مۆبایلەکان "ڕووناکی شین" (Blue Light) دەردەکەن، کە مێشک دەخەڵەتێنێت و وای لێدەکات وا بیربکاتەوە هێشتا ڕۆژە. زۆربەی مێردمندالان درەنگانی شەو، کاتێک گڵۆپەکان دەکوژێننەوە، مۆبایلەکانیان بەکاردەهێنن. ئەمەش نەک تەنها کاتی خەوتنیان کەم دەکاتەوە، بەڵکو کوالێتی خەوەکەشیان تێکدەدات، کە دەبێتە هۆی ماندوێتی بەردەوام، تێکچوونی مەزاج، و لاوازبوونی کۆئەندامی بەرگری جەستە لە ڕۆژی داهاتوودا.

خشتەی خوارەوە بە کورتی کێشە جەستەییە سەرەکییەکان و هۆکارەکانیان ڕوون دەکاتەوە:

ژ	کێشە جەستەییەکان	هۆکاری سەرەکی لە مۆبایلدا	دەرئەنجامە درێژخایەنەکان
١	تێکچوونی خەو	ڕووناکی شین و چاتی درەنگانی شەو	دابەزینی تەرکیز، ماندوێتی، خەمۆکی
٢	قەڵەوی و کێشی زیادە	دانیشتنی بەردەوام لەسەر مۆبایل	نەخۆشییەکانی دڵ، شەکرە لە تەمەنی گەنجیدا
٣	ئازاری مل و پشت	چەماندنەوەی سەر بۆ ماوەی درێژ	تێکچوونی بڕبڕەی پشت، ئازاری درێژخایەنی ماسولکەکان
٤	لاوازبوونی بینین	سەیرکردنی شاشەی بچووک لە نزیکەوە	وشکبوونەوەی چاو، سەرئێشە، کورتبینی

کەمبوونەوەی چالاکی جەستەیی دەرئەنجامێکی تری ڕاستەوخۆی ئەم دیاردەیە هەیە. مێردمندالانی ئەم

نەوەیە کاتێکی زۆر کەمتر لە حەوشە، باخچەکان، و یاریکردنی وەرزشیدا بەسەر دەبەن بە بەراورد بە نەوەکانی پێش خۆیان. دانیشتنی بەردەوام بۆ ماوەی چەندین کاتژمێر لە ڕۆژێکدا بۆ گەڕان لەناو پۆستەکان یان یاریکردنی ئۆنلاین، دەبێتە هۆی سووتانی کەم تری کالۆری. ئەم شێوازی ژیانە کەم جووڵەیە (Sedentary Lifestyle)، هاوشان لەگەڵ خواردنی خۆراکە خێراکان لە کاتی سەیرکردنی شاشەدا، بووەتە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی قەڵەوی لە نێوان تەمەنی ١٢ بۆ ١٨ ساڵیدا، کە مەترسییەکی گەورەیە بۆ تەندروستی گشتی نەوەی داهاتوو.

جگە لەوەش، کێشەی پێکهاتەی جەستەیی وەک **"ملی خوار"** دروستبووە. کاتێک مێردمنداڵ بۆ ماوەی چەندین کاتژمێر سەری بە گۆشەی ٦٠ پلە بەرەو خوارەوە دەچەمێنێتەوە تا سەیری شاشەکە بکات، کێشێکی زیادە و نائاسایی دەکەوێتە سەر بڕبڕەکانی مل و پشت. ئەمەش لە تەمەنێکی بچووکدا دەبێتە هۆی گرژبوونی ماسولکەکان، سەرئێشەی توند، و لە درێژخایاندا گۆڕانی شێوەی سروشتی بڕبڕەی پشت کە پێویستی بە چارەسەری پزیشکی درێژخایەن دەبێت.

ئاستی خوێندن و گەشەی مێشک: فەرکاری و دابەزینی نمرەکان

قۆناغی مێردمنداڵی بە گۆڕانکاری خێرا لە پۆشەری پێشەوەی مێشک (Prefrontal Cortex) جیا دەکرێتەوە؛ ئەم بەشەی مێشک بەرپرسە لە بڕیاردان، کۆنترۆڵکردنی ئارەزووەکان، سەرنجدان، و پلانی ستراتیژی. مۆبایلی زیرەک بەهۆی هاندانە بەردەوامەکانییەوە (Notifications, Pop-ups)، ڕێگری لە گەشەی سروشتی ئەم بەشە دەکات. مێردمنداڵێک کە ڕاهاتووە لە یەک کاتدا چەندین کاری جیاواز بکات—بۆ نموونە، ئەرکی قوتابخانە بنووسێت، گوێ لە مۆسیقا بگرێت، و وەڵامی نامەی هاوڕێکانی بداتەوە—تووشی

دیاردەیەک دەبێت کە پێی دەوترێت **"فرەکاری میدیایی خەڵەتێنەر" (Media Multitasking).**

زانستی دەمار سەلماندوویەتی کە مێشکی مرۆڤ ناتوانێت لە یەک کاتدا تەرکیز لەسەر دوو کاری ئاڵۆزی هۆشیاری بکات؛ ئەوەی ڕوودەدات تەنها گۆڕینی خێرای تەرکیزە لە بابەتێکەوە بۆ بابەتێکی تر. ئەم گۆڕینە بەردەوامە وزەیەکی زۆری مێشک دەسوتێنێت و دەبێتە هۆی:

- لاوازبوونی توانای پاشەکەوتکردنی زانیاری لە یادگەی درێژخایەندا.
- کەمبوونەوەی ماوەی سەرنجدان (Attention Span)، بە جۆرێک مێردمنداڵ ناتوانێت بۆ ماوەی زیاتر لە ١٠ خولەک بە بێ سەیرکردنی مۆبایلەکەی بەردەوام بێت لە خوێندنەوەی کتێبێک.
- سەرهەڵدانی هەڵەی زۆر لە کاتی ئەنجامدانی ئەرکە زانستییەکاندا.

لێکۆڵینەوە نێودەوڵەتییەکانی ساڵانی کۆتایی (وەک هەڵسەنگاندنەکانی PISA) دەریانخستووە کە لەو وڵاتانەی قوتابییان کاتێکی زۆر لە ناو پۆلەکاندا بۆ کاتبەسەربردن مۆبایل بەکاردەهێنن، نمرەکانی خوێندن لە زمانەوانی، ماتماتیک و زانستەکاندا بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزیون. مۆبایل بووەتە گەورەترین کەمی سەرنج لە ناوەندەکانی خوێندندا.

تەنانەت بوونی مۆبایل لەسەر مێزی خوێندن، ئەگەر بێدەنگیش کرابێت، بەشێک لە وزەی هۆشیاری مێشک داگیر دەکات، چونکە مێشک دەبێت بەردەوام هەوڵ بدات پەرۆشی و ئارەزووی سەیرکردنی مۆبایلەکە سەرکوت بکات. ئەمەش وادەکات مێردمنداڵان لە تاقیکردنەوەکاندا نەتوانن ئەو ئاستە ڕاستەقینەیەی کە هەیانە نیشانی بدەن، و پرۆسەی فێربوون لە پرۆسەیەکی قووڵ و تێگەیشتنەوە دەگۆڕێت بۆ پرۆسەیەکی ڕووکەش و کاتی.

پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان:
گۆشەگیری لە جیهانی ڕاستەقینەدا

یەکێک لە پارادۆکسە گەورەکانی مۆبایلی زیرەک ئەوەیە کە لە کاتێکدا مێردمنداڵان لە هەموو کاتێک زیاتر "پەیوەستن" (Connected) بە جیهانەوە لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە، بەڵام لە هەموو کاتێک زیاتر هەست **بە تەنیایی و دابڕانی کۆمەڵایەتی** دەکەن. پەیوەندییە دیجیتاڵییەکان، هەرچەندە خێرا و ئاسانن، بەڵام فاقدی ئەو لایەنە مرۆییە قووڵانەن کە لە پەیوەندی ڕووبەڕوودا هەن، وەک: گۆڕینەوەی نیگای چاو، زمانی جەستە، تۆنی دەنگ، و هاوسۆزی ڕاستەقینە.

کاتێک مێردمنداڵێک زۆربەی پەیوەندییەکانی لە پشت شاشەوە ئەنجام دەدات، لێهاتووییە کۆمەڵایەتییە بنەڕەتییەکانی گەشە ناکەن. ئەو فێری ئەوە نابێت چۆن لە دۆخە شڵەژاوەکانی ژیانی واقیعیاندا مامەڵە بکات، چۆن کێشەکان بە گفتوگۆ چارەسەر بکات، یان چۆن لە ڕووی سۆزدارییەوە پاڵپشتی هاوڕێکانی بێت. ئەمەش وادەکات لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستەقینەدا تووشی شەرم و دڵەڕاوکێی کۆمەڵایەتی (Social Anxiety) ببێت و دیسانەوە پەنا بباتەوە بەر جیهانە

پارێزراوە دیجیتاڵییەکەی ناو مۆبایلەکەی.

ئەم دابڕانە کاریگەری توندی لەسەر **پەیوەندییەکانی ناو خێزانیش** جێهێشتووە. دیاردەی "Phubbing" (پشتگوێخستنی کەسانی بەرامبەر لە ڕێگەی سەیرکردنی مۆبایلەوە) بووەتە باو لە ناو ماڵەکاندا. لە کاتی نانخواردن یان دانیشتنی خێزانیدا، مێردمنداڵان زۆرجار هۆشیان لەگەڵ نامە و پۆستەکاندایە، ئەمەش دیوارێکی ئەستوور لە نێوان ئەوان و دایک و باوکیان دروست دەکات. ئەم نەبوونی گفتوگۆیە وادەکات دایک و باوک نەتوانن ئاگاداری گۆڕانکارییە دەروونی و ڕەفتارییەکانی منداڵەکانیان بن، و مێردمنداڵەکەش هەست دەکات لە لایەن خێزانەکەیەوە تێگەیشتنی بۆ نەکراوە، کە ئەمەش درزەکە گەورەتر دەکات.

لایەنە ئەرێنییەکانی مۆبایل: کاتێک تەکنەلۆژیا دەبێتە دەروازەی فێربوون

سەرەڕای هەموو ئەو مەترسی و زیانانەی کە ئاماژەیان پێدرا، مۆبایلی زیرەک بە شێوەیەکی ڕەها ئامرازێکی خراپ نییە، بەڵکو هێزێکی دوو سەرەیە. ئەگەر بە شێوەیەکی دروست و هاوسەنگ بەکاربهێنرێت، دەتوانێت ببێتە گەورەترین هۆکاری سەرکەوتن و پێشکەوتنی مێردمنداڵ. گەورەترین سوودی مۆبایل، **دیموکراتیزەکردنی زانیارییە**. لە ئێستادا مێردمنداڵێک لە گوندێکی دووردەست دەتوانێت دەستی بە هەمان ئەو سەرچاوە زانستی و کتێب و خولە فێربوونیانە بگات کە قوتابییەک لە گەورەترین شارەکانی جیهاندا هەیەتی. پلاتفۆرمەکانی وەک YouTube، Coursera، و ئەپلیکەیشنەکانی فێربوونی زمان (وەک Duolingo) جیهانێکی بێپایانیان لە زانیاری بە خۆڕایی خستووەتە بەردەست.

لێرەدا دەتوانین گرنگترین لایەنە ئەرێنییەکانی مۆبایل بۆ مێردمنداڵان لە چەند خاڵێکدا کورت بکەینەوە:

- **فێربوونی خۆیی (Self-Education):** پەرەپێدانی بەهرە دەرەکییەکان وەک کۆدنووسین (Programming)، مۆنتاژی ڤیدیۆ، دیزاینی گرافیکی، و فۆتۆگرافی لە تەمەنێکی بچووکدا.
- **پەیوەندی و دروستکردنی تۆڕی کۆمەڵایەتی ئەرێنی:** مێردمنداڵان دەتوانن پەیوەندی بەو گروپ و کۆمەڵگایانەوە بکەن کە هاوشێوەی خۆیان خولیای زانستی، ئەدەبی، یان وەرزشییان هەیە، ئەمەش هەستی گونجان و پاڵپشتییان پێدەبەخشێت، بەتایبەت ئەگەر لە ژیانی ڕاستەقینەدا گۆشەگیر بن.
- **ئاسانکاری لە ڕێکخستنی ژیان:** ئەپلیکەیشنەکانی ڕێکخستنی کات، تێبینی نووسین، و ئامرازەکانی یارمەتیدانی خوێندن دەبنە هۆی بەرزکردنەوەی بەرهەمداری مێردمنداڵ ئەگەر بە هۆشیارییەوە بەکاربهێنرێن.
- **هۆشیاری جیهانی:** ئاگاداربوون لە کێشە گەورەکانی جیهان وەک گۆڕانی کەشوهەوا، مافەکانی مرۆڤ، و زانستە نوێیەکان، کە وادەکات مێردمنداڵ ببێتە هاوڵاتییەکی جیهانی هۆشیار.

جگە لەوەش لێکۆڵینەوەیەکی زانکۆی باشووری فلۆریدا لە ساڵی ٢٠٢٥ نیشانی داوە کە خاوەندارییەتی مۆبایل لە تەمەنێکی گونجاودا (وەک ١١ یان ١٢ ساڵی) ئەگەر لە ژێر چاودێری دایک و باوکدا بێت، دەکرێت ببێتە هۆی بەرزبوونەوەی سەربەخۆیی منداڵ و زیادبوونی پەیوەندییە ئەرێنییەکانی لەگەڵ هاوڕێکانیدا. کێشەکە لە خودی ئامێرەکەدا نییە، بەڵکو لە شێوازی ڕێکخستن و جۆری ئەو ناوەڕۆکەدایە کە بەکاردێت.

دیدگای دەمارزانی: چۆن مێشکی مێردمنداڵ لەژێر کاریگەری شاشەدا گۆڕانکاریی بەسەردا دێت؟

دیاردەی پشتگوێخستنی کەسانی بەرامبەر لە ڕێگەی سەیرکردنی مۆبایلەوە دیوارێکی ئەستوور لە نێوان مێردمنداڵ و خێزانەکەیدا دروست دەکات.

بۆ تێگەیشتن لەوەی بۆچی مێردمنداڵان هێندە بە توندی بە مۆبایلەکانیانەوە دەبەسرێنەوە، پێویستە سەیری ناوەوەی مێشکیان بکەین. لە قۆناغی مێردمنداڵیدا، سیستەمی لیمبیک (Limbic System)، کە بەرپرسە لە هەستەکان و پێشوازی لە پاداشتەکان زۆر زووتر گەشە دەکات و چالاک دەبێت بە بەراورد بە پۆشەری پێشەوەی مێشک (PFC) کە بەرپرسە لە لۆژیک و ڕاگرتنی ئارەزووەکان. ئەم ناهاوسەنگییە بایۆلۆژییە وادەکات مێردمنداڵان بە سروشتی خۆیان زیاتر بەدوای پاداشتی خێرا و سەرکێشیدا بگەڕێن و توانایەکی کەمتریان هەبێت بۆ سنووردارکردنی ڕەفتارەکانیان.

تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان و یارییە ئەلیکترۆنییەکان بە وردی لەسەر بنەمای ئەم تایبەتمەندییە دەماریە دیزاین کراون. بەکارهێنانی میکانیزمی "گەڕانی بێبڕانەوە" (Infinite Scroll) لە

ئەپڵیکەیشنەکاندا وایکردووە مێشک هەمیشە لە چاوەڕوانی تەسادوفی پاداشتێکی نوێدا بێت (پۆستێکی خۆشتر، ڤیدیۆیەکی پێکەنیناوی تر). ئەم دۆخە هاوشێوەی میکانیزمی قومارکردنە لە مێشکدا.

کاتێک مێشکی مێردمنداڵێک بۆ ماوەی چەندین کاتژمێر لە ڕۆژێکدا لەژێر ئەم لافاوە گەورەیەی دۆپامینندایە، ئاستی سروشتی وەرگرەکانی دۆپامین دادەبەزێت. دەرئەنجامی ئەمەش ئەوەیە کە چالاکییە ئاساییەکانی ژیانی ڕاستەقینە (وەک گوێگرتن لە مامۆستا، خوێندنەوەی کتێب، یان پیاسەکردن لە سروشتدا) کە پێویستیان بە هەوڵ هەیە و پاداشتی خێرا نادەن، لە لای مێردمنداڵەکە بە تەواوی وەک بابەتێکی بێزارکەر و بێسوود دەردەکەون. ئەم گۆڕانکارییە دەماریە شێوازی فێربوون و ئارامی دەروونی گەنجان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن تێکدەدات.

ستراتیژییەکانی بەڕێوەبردن: چۆن مێردمنداڵان لە داوی دیجیتاڵی بپارێزین؟

چارەسەرکردنی کێشەکانی مۆبایل بە مانای قەدەغەکردنی تەواوەتی نایەت، چونکە قەدەغەکردنی ڕەها تەنها دەرئەنجامی پێچەوانە دەدات و مێردمنداڵان هان دەدات بۆ حەشاردان و درۆکردن. چارەسەری ڕاستەقینە لە هاوسەنگی و "پەروەردەی دیجیتاڵی" (Digital Literacy) دایە. پێویستە ستراتیژییەکی گشتگیر پەیڕەو بکرێت کە خێزان، قوتابخانە، و خودی مێردمنداڵەکەش تێیدا بەشدار بن.

١. ڕۆڵی خێزان و دایک و باوک

دایک و باوک پێویستە پێشەنگ بن لە بەکارهێنانی تەکنەلۆژیادا. ئەگەر باوکێک خۆی بەردەوام سەیری مۆبایل بکات، ناتوانێت داوا لە منداڵەکەی بکات مۆبایلەکەی دابنێت. لێرەدا چەند هەنگاوێکی کرداری هەن:

- **دیاریکردنی کات بێ مۆبایل (Phone-Free Zones):** وەک

RACAL

چارەسەری ڕاستەقینە لە قەدەغەکردنی ڕەهادا نییە (کە دەرئەنجامی پێچەوانە دەدات)، بەڵکو لە هاوسەنگی و پەروەردەی دیجیتاڵیدایە.

مێزی نانخواردن و ژووری خەوتن. نابێت بە چەند کاتژمێرێک پێش خەوتن مۆبایل ببرێتە ژووری خەوتنەوە.

- **بەکارهێنانی ئەپی کۆنترۆڵی خێزانی (Parental Control):** بۆ دیاریکردنی کاتی بەکارهێنانی ڕۆژانە (بۆ نموونە، زۆرتر نەبێت لە ٢ کاتژمێر لە دەرەوەی کاتی خوێندن) و بلۆککردنی ناوەڕۆکە نەشیاوەکان.
- **دابینکردنی جێگرەوەی سەرنجڕاکێش:** هاندانی مێردمندالان بۆ بەشداریکردن لە خولە وەرزشییەکان، فێربوونی مۆسیقا، یان گەشتی خێزانی کە تێیدا چالاکی جەستەیی هەبێت.

٢. ڕۆڵی ناوەندەکانی خوێندن

قوتابخانەکان دەبێت یاسای توند و ڕوون پەیڕەو بکەن سەبارەت بە مۆبایل. لێکۆڵینەوەکان لە بەریتانیا و ئەوروپا لە ساڵی ٢٠٢٦ سەلماندوویانە کە ئەو قوتابخانانەی **یاسای قەدەغەکردنی تەواوی مۆبایلیان لە ناو حەوشە و پۆلەکاندا** جێبەجێ کردووە، نەک تەنها ئاستی زانستی قوتابییەکانیان بەرزبووەتەوە، بەڵکو ڕێژەی شەڕ و ئازاردانی دەروونیش تێیاندا بە شێوەیەکی بەرچاو کەمی کردووە، چونکە قوتابییان ناچار بوون لە کاتی پشووەکاندا ڕووبەڕوو لەگەڵ یەکتر قسە بکەن و یاری بکەن.

٣. پەرەپێدانی هۆشیاری ناوەکی لای مێردمنداڵ

پێویستە لەگەڵ مێردمندالان قسە بکرێت و تێبگەیەنرێن کە چۆن کۆمپانیا گەورەکانی تەکنەلۆژیا ئەپڵیکەیشنەکان بە جۆرێک دروست دەکەن کە سەرنجی ئەوان بفرۆشن بە کۆمپانیاکانی ڕیکلام. کاتێک

مێردمندال درک بەوە دەکات کە ئەو بەکاربەرێکی فریودراوە، حەزی سەربەخۆیی و یاخیبوونی پاڵی پێوەدەنێت کە خۆی کاتی بەکارهێنانی مۆبایلەکەی کۆنترۆڵ بکات و نەهێڵێت ئیرادەی داگیر بکرێت.

بەرەو داهاتوویەکی هاوسەنگ بۆ بەکارهێنانی موبایل

مۆبایلی زیرەک گەورەترین تاقیکردنەوەی پەروەردەیی سەدەی بیست و یەکە. ئەو گۆڕانکاریيانەی کە ئەم ئامێرە بچووکە لە ژیانی دەروونی، جەستەیی، و کۆمەڵایەتی مێردمندالاندا دروستی کردوون، هێندە قووڵن کە ناتوانرێت پشتگوێ بخرێن. مۆبایل دەتوانێت نەوەیەک دروست بکات کە گۆشەگیر، خەمۆک، کەمخەو، و بێ تەرکیز بێت، لە هەمان کاتدا دەشتوانێت نەوەیەک دروست بکات کە داهێنەر، زانا، و هۆشیار بێت بە تەواوی جیهان.

پێویستە کۆمەڵگا، خێزان، و دەزگا پەروەردەییەکان پێکەوە کاربکەن بۆ ئەوەی ڕێگری بکەن لەوەی مۆبایل ببێتە چەکێک بۆ تێکدانی مێشک و دەروونی گەنجانمان. دووریان بحاتەوە لە فێرکردن و هاوسەنگی و گەڕاندنەوەی بەهای ژیانی ڕاستەقینە، سروشت، و پەیوەندییە مرۆییە قووڵەکان، تاکە ڕێگەیە بۆ پاراستنی ئەم توێژە هەستیارە و ئامادەکردنیان بۆ داهاتوویەکی تەندروست و سەرکەوتوو.

کاریگەریی وێنەی ڕاگەیاندن لەسەر ڕای گشتی

خالد هدار: جامعة باتنة-١، الجزائر، haddar.khaled@gmail.com

فضيلة هدار: جامعة باتنة-١، الجزائر، com.gmail@١٩٠٦fadhilanor

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فەتاح تەنیا - سەربازفایەق عەلی

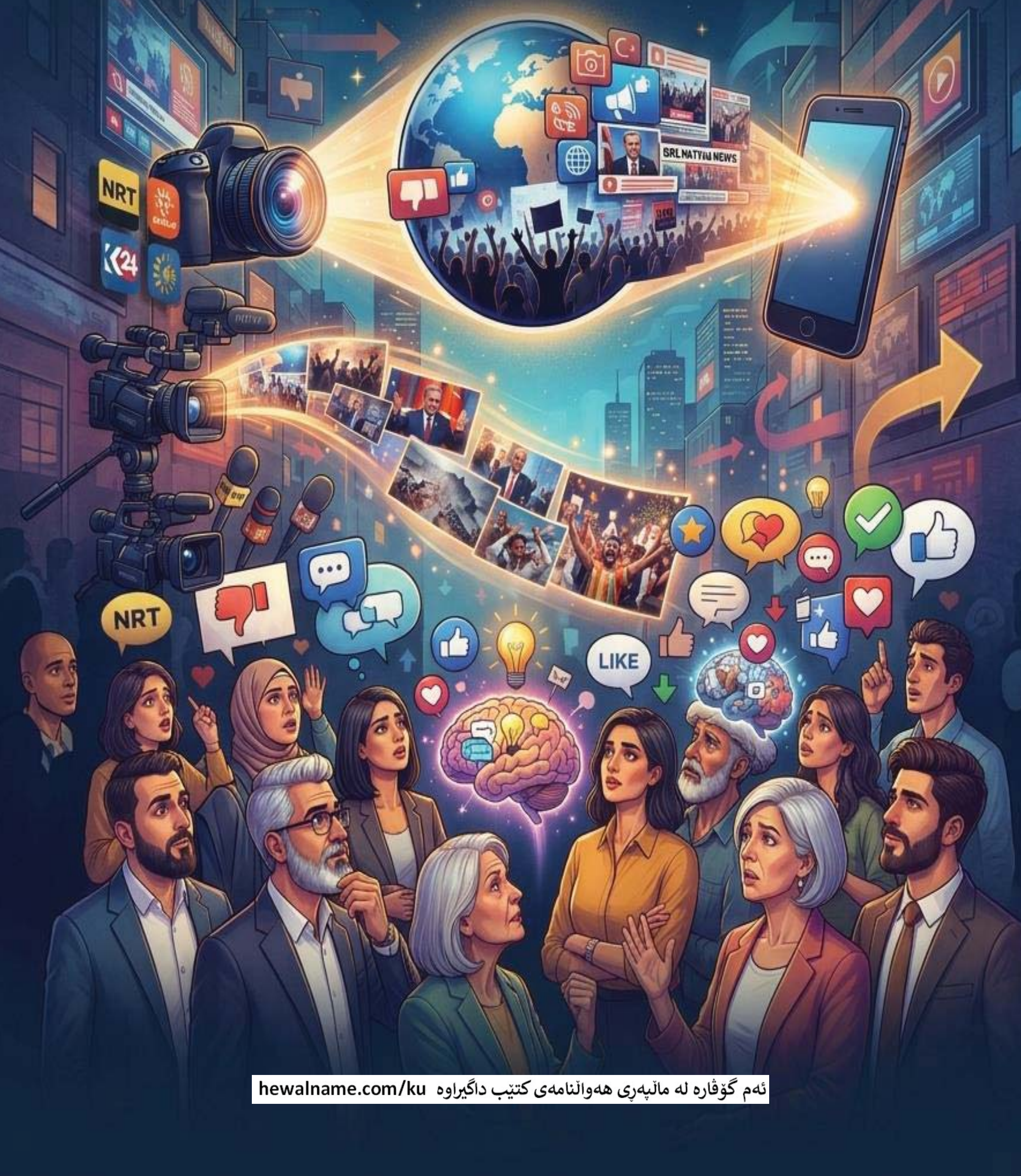

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

پوخته :

ئەوەی ئەمڕۆ دەیبینین و شـایەدی دەبین لە شـەپۆلی پێشـکەوتنی تەکنەلۆژیا و بڵاوبوونەوەی تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان لە ناو تەواوی کۆمەڵگاکاندا، بووەتە هۆی گۆڕانی هەندێک لە بەهاکان ئەگەر نەڵێین زۆربەیان. بە جۆرێک کە خاوەنی ئەم هێزە تەکنەلۆژییە بووەتە باڵادەست بەسەر جیهاندا و توانای ئاراستەکردنی کەلتووری بەهاکانی هەیە بەو شێوەیەی کە خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی خۆی دەکات.

کەلتووری وێنە بە گرنگترین شت دادەنرێت کە قۆستوویانەتەوە و هەوڵیان بۆ داوە و هێشتاش هەوڵ دەدەن لە ڕێگەیەوە کۆنترۆڵ و ئاراستەکردن بەپێی ئارەزووەکانی خۆیان بکەن، بەبێ ڕەچاوکردنی تایبەتمەندییەکانی گەلان. سەرەڕای ئەم تایبەتمەندییانەش، بڵاوبوونەوەی وێنە لە سەردەمی ئێستادا بە ئەرێنی و نەرێنییەکانییەوە دەنگدانەوەیەکی گەورەی لەلای جەماوەرەکەی دروستکردووە، بەتایبەت ئەگەر وێنە بە ڕاستگۆتر لە دەقە نووسراوەکان دابنێین، چونکە وێنە هاندەرترین و کاریگەرترینە لەسەر هزری بینەر و زۆرترین باڵادەستی و داگیرکاری بەسەر عەقڵییەتیدا هەیە.

کاتێک وێنە بۆ دروستکردنی چەمکی مەبەستدار و بڵاوکردنەوەی کەلتوورێکی دیاریکراو بەکاردێت، کاریگەرییەکەی دەگاتە سەر مەعریفە و زانیاری، وە تاک ئاڕاستە دەکات بەپێی پێداویستییەکانی (وێنەکە) بە جیاوازییەکانیانەوە و بێ گوێدانە دروستییان، ئەوەش لە ڕێگەی ورووژاندنی سەرنج و گرنگیپێدانەکانی بەرامبەر بە ڕووداو و بابەت و ترسی دیاریکراو، بۆ ئەوەی بەشدار بێت لە گۆڕینی ڕەفتاردا. ئەمەش لەگەڵ مانەوەی لایەنە ئەرێنییەکەی وێنە کە خۆی لە داهێنان، جوانی و بانگەشەدا دەبینێتەوە.

وشە سەرەکییەکان: سەردەمی وێنە، جیهانگیری، کەلتووری وێنە، ڕاگەیاندنی نوێ.

پێشەکی:

وێنە لە سەردەمی هاوچەرخدا بووەتە بڕبڕەی پشتی ئەو کەلتوورەی کە ئێستا لەسەر ئاستی جیهان باڵادەستە. ئەمەش هاوکاتە لەگەڵ رووخانی سنوورەکانی کات و شوێن، و تێکەڵبوونی داوەکانی جیهانگیری لەگەڵ تایبەتمەندییەکان و تاکگەرایی لەگەڵ فرەییدا. ئەمە بێجگە لەو رۆڵەی کە لە کۆنەوە دەیگێڕێت، کە رۆڵێکی گەورەیە لە سەرلەنوێ دارشتنەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی، کەلتووری و دەروونیی کۆمەڵگە عەرەبی و ئیسلامییەکاندا، چونکە لە رێگەی وێنەوە دەکرێت رۆچوونە ناو قووڵایی هۆشیاریی عەرەبی و ئیسلامی پەی پێ ببرێت، و لە ئەنجامدا کاریگەری لێ بکرێت و ئاڕاستەی ئەو لایەنە بکرێت، کە دەیانەوێت بۆ ئەوەی ببگەنە دروستکردنی رایەکی گشتی، کە خزمەت بە بەرژەوەندییەکانی ئەوان بکات لە ناوچەکەدا.

پرۆسەی "ستانداردکردنی کەلتووری" (التنميط الثقافي) یەکێکە لە ئامانجە سەرەکییەکانی راگەیاندنی رۆژئاوایی، بەتایبەت کەناڵە ئاسمانییەکان، لە رێگەی چەسپاندنی کەلتووری وێنەوە وەک هۆکارێکی کاریگەرتر و سەرنجراکێشتر. ئەمەش دوای ئەوەی ژمارەیەک وەبەرهێنەر لە بواری راگەیاندنی ئاسمانیدا لە شێوەی کەناڵی تەلەفزیۆنیدا دەرکەوتن، وەک چوونە ناوەوەی هەندێک لە زەبەلاحەکانی راگەیاندنی جیهانی بۆ وەبەرهێنان لە وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامیدا، کە لە سەرووی هەموویانەوە "روپەرت مێردۆخ"، کۆمپانیای "نیوز کۆرپۆرەیشن" و کۆمپانیای "ڤیاکۆم" و هاوشێوەکانیانن. لەبەر ئەوە کەناڵە ئاسمانییە عەرەبییەکان پەنایان برد بۆ خواستنی شێوازی رۆژئاوایی بۆ وێنە، کە شێوازێکە خولیای راڤەکردنی غەریزییانەی ژیانە، لە رێگەی خواستنی مۆدێلەکانی جلوبەرگ، شێوازی پێشکەشکردن و تەنانەت زمان و کەلتووریشیانەوە. هەروەها لەگەڵ

دوایین هەوڵەکانیاندا بۆ برەودان بە دیاردەیەکی غەربیی هاوردەکراو لەناو عەرەبە موسـڵمانەکاندا، ئەویش دیاردەی نووسین لەسەر جەستە و خۆپیشاندان لەبەردەم خەڵکدا بە وێنەی ڕووت، کە ئەمەش یەکێکە لە بەرجەستەکەرانی ئەم ئامانجانە.

خوێندنەوەی ڕۆڵی کەلتووری لە دیمەنی ڕاگەیاندنی ڕۆژئاواییدا بە گشتی، و کەناڵە ئاسمانییەکان بە تایبەتی لە ژێر کاریگەری چەندین ڕەچاوکردندایە، لەوانە: ئەو کەلتوورە باوەی ئێستا لەسەر ئاستی جیهان کە بە ناڕاستەوخۆ برەوی پێدەدرێت، وە تایبەتمەندی ئامرازەکە خۆی واتە تەلەفزیۆن و ڕاگەیاندنی نوێ، کە هەردووکیان کەلتووری وێنە بەکاردێنن کە بە بڕبڕەی پشتی کەلتووری جەماوەری، کەلتووری هەست و سۆز، وروژاندن و غەریزەکان دادەنرێت.

لەم سۆنگەیەوە، ئەم ڕاگەیاندنە هەوڵی دروستکردنی ڕایەکی گشتی کەلتووری داوە کە لە شێوازی وێنەیەکی یاخیبوو لەسەر بەهاکاندا ڕەنگدەداتەوە، کە سەرپەرشتی دەکرێت لە ژێر ناوی ئەوەی پێی دەوترێت "کەلتووری بینراو" یان "کەلتووری وێنە".

بۆ ئەوەی لەم پێشەکییەوە بگەینە خستنەڕووی ئەم کێشەو گرفتەی (الإشكالية) خوارەوە:

وێنەی ڕاگەیاندن چۆن بەشدار بووە لە سەرلەنوێ دارشتنەوەی ڕای گشتی عەرەبی؟ و کاریگەری ئەمە چی بووە لەسەر کەلتووری نەتەوە و ناسنامەکەی؟ و لە ئەنجامدا دروستبوونی ڕایەکی گشتی نوێ بەپێی کەلتووری بەکاربردنی ڕۆژئاوایی؟ ڕۆڵی ئەو وێنە ستانداردە (الصور النمطية) چییە کە کەناڵە ئاسمانییە بیانییەکان دەیانەوێت بەسەر ئەم پارچەپارچەبوونەدا (التشظي) بیسەپێنن کە ڕای گشتی عەرەبی پێیدا تێدەپەڕێت؟

چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە پێویستی بە توێژینەوەیەک هەیە کە ئەم تەوەرانەی خوارەوە لەخۆ بگرێت:

١. فۆبیا، وێنە و ڕای گشتی.
٢. ڕای گشتی لە نێوان تەکنەلۆژیا و ئایدۆلۆژیادا.
٣. وێنەی یانزەی سێپتەمبەر و دروستکردنی ڕای گشتی.
٤. وێنە و ڕای گشتی لە نێوان مێینەکردن (التأنيث) و ڕووتکردنەوەدا (التفخيل/التعرية).
٥. کەلتووری وێنە لە ڕاگەیاندنی ئەمریکی و ڕای گشتیدا.
٦. وێنەی پۆست-مۆدێرنە و دروستکردنی ڕای گشتی.
٧. وێنە و ڕای گشتی لە تەرازووی بەهاکاندا.

وەسفی ئەو ڕووتبوونەوە و بێپەردەییەی ڕاگەیاندن دەکات، کە کەلتوور و ناسنامەی نەتەوە دادەڕزێنێت. لە ڕێگەی بەکارهێنانی وێنەوە وەک ئامرازێک کە لە ڕێگەیەوە دەکرێت قووڵ بێتەوە ناو ناخی هۆشیاری عەرەبی و ئیسلامی و سڕی بکات، یان لە ڕێگەی ئەم هۆشبەرەوە سەرلەنوێ دایبڕێژێتەوە، کە خۆی لە کەلتووری کرانەوەی بێبەربەست و "کەلتووری دابڕان"دا دەبینێتەوە بۆ لەناوبردنی بنەماکانی ناسنامەی عەرەبی و ئیسلامی و تواندنەوەی لە کەلتووری ئەویدیکەدا (بێگانە).

ئەو گۆرانییە وێناکراوانە (کلیپەکان) یان ڤیدیۆ کلیپانەی کە بڕەو بە ڕووتخوازی، سێکس و بێبەهایی ڕەوشتی دەدەن، لە ڕاستیدا دەربڕینێکی ڕاستگۆیانەن لەو بۆشاییە ڕۆحی و بەهاییەی کە نەتەوە پێوەی دەناڵێنێت. بەم شێوەیەش ڕاگەیاندن دەتوانێت ڕایەکی دژبەر بۆ ئەم بەهایانە دروست بکات لە ڕێگەی چەکی "ڕاگەیاندنی نوێ" و پەرەپێدانی ڕیکلامەکان لە ڕوانگەیەکی بازاڕکردنەوە بۆ کاڵا بەکاربەرەکان، بەتایبەتی لە ڕێگەی وێنەوە، و بە دیاریکراویش وێنەی ئافرەت کە ئیسلام ڕێزی لێگرتووە، بەڵام جەستەی بۆ ڕیکلامکردنی کاڵاکان قۆستراوەتەوە.

١. وێنەی یانزەی سێپتەمبەر و پیشەسازی ڕای گشتی:

لە یازدەی سێپتەمبەری ساڵی ٢٠١١دا، نیشانەیەکی کەلتووری جیهانی دەرچوو. ئەمە ئەو ڕۆژە بوو، کە جیهان تێیدا بەئاگاهات لەسەر وێنەی دوو فڕۆکە کە کێشابوویان بە تاوەرەکانی سەنتەری بازرگانی جیهانی لە نیویۆرکدا، یەک لە دوای یەک لە ماوەیەکدا کە لە بیست خولەک زیاتر نەبوو. وێنەکە پەخشێکی تەلەفزیۆنی بوو کە سەرجەم توخمەکانی دەرهێنانی سینەمایی تێدابوو، و کێبڕکێی وردترین تەکنیکە سینەماییەکانی دەکرد لە ڕووی ورووژاندنەوە. لەبەر ئەوەی وێنەیەکی نائاسایی و نەرۆتینی بوو، ئامرازەکانی گەیاندن بۆی دابینکرابوو. گشتاندن وایکرد ببێتە وێنەیەکی گەردوونی و مرۆڤایەتی لە وەرگرتن و لێکدانەوەیدا هاوبەش بوو. وێنەکە بەسەر هەموو وێنەکانی دیکەدا زاڵ بوو، چونکە سەرلەنوێ پێکهێنانەوە یان دارشتنەوەی ڕایەکی گشتی ناوخۆیی توندڕەوتری دژ بە موسڵمانان بەرهەمهێنا، و ڕایەکی گشتی عەرەبی کە زیاتر ترسا لە ئیسلام و موسڵمانان، ئەمەش بە "پیشەسازی ئیسلاموفۆبیا" ناوزەد دەکرێت. ئەمە هەژموونێکی کەلتووری و بینراوە، کە دەیەوێت وێنەی موسڵمان و کەلتوورەکەی بخاتە پێگەی تۆمەتبارەوە.

وێنەکە هێزێکی کەلتووری نوێ و ئاراستەیەکی نوێیە بۆ دروستکردنی ڕای گشتی، بۆیە دەوڵەتە زلهێزەکان هەوڵدەدەن ڕێگری لە ڕۆژنامەنووسان و وێنەگران بکەن لەو ناوچانەی کە هێرشیان کردووەتە سەر وەک عێراق و ئەفغانستان. وێنە ئەو ئامرازە کەلتوورییەیە، کە کۆنترۆڵی مێشکی مرۆڤی هاوچەرخ دەکات و بەپێی بەرژەوەندییەکانی ئەم دەوڵەتە زلهێزانە سەرلەنوێ دایبڕێژێتەوە. لەمەشدا سەرکەوتوو بوون و گەیشتوونەتە ئەوپەڕی سنوورەکان، بەجۆرێک کە تاکی موسڵمان خۆبەخۆ هەموو ئەو وێنە شێواندراوانەی کە ڕۆژئاوا لەسەر ئیسلام بڵاوی دەکاتەوە و قبوڵ دەکات.

٢ .وێنە و ڕای گشتی لە نێوان مێینەکردن و نێرینەکردندا:

ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی توانیویەتی کەلتوور لە جیهانی عەرەبیدا لە قاڵب بدات، بەجۆرێک بەرهەمی تەلەفزیۆنی بووەتە دڵخوازی زۆرێک لە کەناڵە تەلەفزیۆنییەکان، ئەویش "مێینەکردنی" پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە لە جلوبەرگ، زمان و زمانی جەستەدا. ئەمەش وایکردووە وێنەی مێینەکردن یان خۆشێوەکردن بە ژنان لەلایەن پیاوانەوە دیار بێت، بە شێوەیەک کە شێوازی قژ، دەرکەوتنی دەموچاو، جووڵەی جەستە، جلوبەرگ و خۆناسکردنەوە لە نێوان گەنجان و کچاندا وەک یەک لێهاتووە. کار گەیشتووەتە ئەوەی دەنگەکان بە تۆنی مێینە دەربهێنرێن، ئەمەش لە کەلتووری گۆران و وێنە تەلەفزیۆنییەکاندا بە ڕوونی دیارە، تا گەیشتووەتە ئاستی شکاندنی سنوورەکان و بڵاوکردنەوەی مۆدێلی نێرەموکی (ڕەگەز تێکەڵاو) لە نێوان ڕەگەزی نێر و مێدا، ئەمەش لە ئەنجامەکانی کەلتووری وێنەیە.

سەلمێنراوە کە بەرەنگاری وێنە نابێتەوە مەگەر وێنەیەکی دیکە نەبێت کە هەمان ئاستی هێز، دەربڕین، نواندن و توانای پشتڕاستکردنەوە و باوەڕپێکراوی هەبێت. وێنە کەلتوور، بیرکردنەوە، ئابووری، تەکنەلۆجیا و دروستکردنی ڕای گشتییە، نەک تەنها ئامرازێکی کات بەسەربردن یان لاساییکردنەوەیەکی هونەری.

کەلتووری وێنەی یەکڕەهەندی (ئۆحادی) کە زۆرێک لە لایەنەکان دەیانەوێت لە ڕێگەی باهۆزی بەجیهانیبوونەوە بیسەپێنن، وایکردووە زۆرێک لە بیرمەندان - وەک "نعوم چۆمسکی" و "ئێدوارد سەعید" - لە پێشەنگی ئەو کەسانەدا بن کە گرنگی بە ڕەخنەگرتن لەم کەلتوورە وێنەییە تاکڕووە دەگرن. هەمان ئەو کارەش "دۆگلاس کێڵنەر" لە کتێبەکەیدا (کەلتووری میدیا) ئەنجامیداوە، و بە هەمان شێوەش پرۆفیسۆر

"میتشـــێل" مامۆســـتای کەلتووری بینراو لە زانکۆی شـــیکاگۆ (عزی ٢٠٠٣، ل ٣٤).

ئەوەی ئێمە شـــایەتحاڵی دەبین ململانێیەکی کردارییە لە نێوان سیستمەکاندا، کاتێک مۆدێرنیتەی تەکنەلۆژی لە خزمەتکردنی سیستمی نێرەسالاریدا دادەماڵرێت، و گوتاری ڕاگەیاندن بەســەریدا زاڵ دەبێت و دەستی بەسەردا دەگرێت، وەک چۆن پێشـــتر بەســـەر گوتارە نەریتییەکاندا زاڵ بوو. ئەمەش لە ڕێگەی نوێنەرایەتیکردنی بەها نێرەســـالارییەکانەوەیە، چونکە گوتاری ڕاگەیاندن و وێنە میدیاییەکان سیستمێک پێشکەش دەکەن کە لە بەهاکانی توندوتیژی، ســێکس و پارەدا خۆی دەبینێتەوە، وەک چۆن لە کەلتووری تەلەفزیۆنی و کەلتووری وێنەکاندا هەیە، لە کاتێکدا ئەمە واقعێکە کە خۆی بەســـەر تەواوی گـــوتارەکەدا دەســـەپێنێت و ڕەنگی خۆی پێوە دەنـــێـــت. بەڵام کەلـــتـــووری ڕەتکردنەوەش جێگەی خۆی دەگرێت و دەنگی خۆی بەرز دەکاتەوە، کە دەنگێکی بەهێزە و دەنگدانەوەی هەیە.

خەتەرترین شـــت لە کەلتووری وێنە و کەلتووری تەلەفزیۆنیدا، ئەو کارەیە کە بەسەر جەستەی ئافرەتدا دێت، کە تێیدا تەواوی ڕاپۆرتی ســـیســـتمەکە تێکدەدرێت. چەمکی شـــێوازی نێرەســـالاری خۆی ڕووبەڕووی گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی کردووەتەوە، بەجۆرێک گەنجان (کوڕان) لە بابەت و خووەکاندا هاوشـــێوەی کچانیان لێهاتووە، لە ڕووی شـــێواز، مۆدێلی قژ، ڕەنگکردنی، زمانی جەســـتە و جووڵاندنی. تەنانەت وێنەی ئەو هونەرمەندانە باو بووە کە بە هیچ شـــێوەیەک لە ژنان جیا ناکرێنەوە، نە لە قســـەکردنیاندا، نە لە جووڵەکانیاندا و نە لە جلوبەرگیاندا. بەرنامە تەلەفزیۆنییەکانیش گرنگییان بەم توێژانە داوە و ئەڵقەی تایبەتیان بۆ تەرخانکردوون، کە یارمەتیدەر بووە لە برەودان بە بیرۆکە و وێنەکەیان. کێ هەیە

سەیری "مایکل جاکسۆن" نەکات بۆ یەکەمجار کە وەک کچێک دەردەکەوێت لە ڕووی شێوە، وێنە، دەنگ و جووڵەکانیەوە؟ ئەم هاوشێوەکردن و لاساییکردنەوەیە لای زۆرێک لە گەنجان بە پلەی جیاواز بوونی هەیە، ئایا ئەمە هەوڵێک نییە بۆ دروستکردنی ڕایەکی گشتی بۆ سەپاندنی کەلتوورێکی دیاریکراو؟

پشت بەستن بە وێنە و گۆڕانی بۆ ئامرازێکی کەلتووری زاڵ و ئامرازێکی سەرکەوتوو و ئاسوودەی بازاڕکردن بە شێوەیەکی زیاد لە پێویست، وایکردووە پیشەسازی وێنە لە هەموو شتێکی خەیاڵی و سەروو خەیاڵیدا قووڵ ببێتەوە، بە مەبەستی خوڵقاندنی کەلتوور و ڕایەکی گشتی کە وێنە تێیدا ببێتە خوازەیەکی گشتی لە پرۆسەکانی پەیوەندی مرۆییدا. هیچ ئاهەنگێکی گشتی یان تایبەت ساز ناکرێت ئیلا دەبێت جلوبەرگ و مۆدە تێیدا ببێتە مۆدێلی ئامادەبوون و کارلێککردن، و باسی ڕاگەیاندن بێت. هیچ دەموچاوێک لە تەلەفزیۆندا دەرناکەوێت ئیلا دوای ئەوەی بە ژووری ماکیاژدا تێپەڕ دەبێت، ئەمەش بە یەکسانی بۆ پیاوان و ژنان وەک یەکە لە بەکارهێنانی پاودەر، ڕەنگەکان و نیشانەکانی جوانکاریدا، کە لە سەرووی هەر مەرجێکەوەیە. هەموو ئەمەش بۆ بەهێزکردنی مۆدێلێکی مەترسیدارە کە دژایەتی چەمکی "مێینەکردن" دەکات، کە مۆدێلێکی نێرەسالارییە و لە نێرینەیی خۆیدا نوقم بووە، لەلایەکەوە خاوەن ئامانجێکی بەرهەمهێنانە (ئابووری)، و لە لایەکی دیکەشەوە خاوەن ئامانجێکی بازاڕکردنە. هەروەها ئەمە کارێکی قۆستنەوەیە (ئینتیهازی) لەبەر ئەوەی سوود لە مێینەکردن و کچێنی وەردەگرێت و دەیکاتە دەستەواژەیەکی کەلتووری، نەک ڕاستییەکی بوونگەرایی (عزی ٢٠٠٣، ل ٣٨).

٣. کەلتووری وێنە لە ڕاگەیاندنی ئەمریکی و ڕای گشتیدا:

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ڕێگەی کەلتووری وێنەوە هەوڵدەدات وێنەی پیاو و ژن لە جیهاندا لە قاڵب بدات، ئەویش لە ڕێگەی بازاڕکردن بۆ وێنەی پیاوی ئەمریکی و ژنی ئەمریکی وەک کاڵایەکی ئەمریکی. دەرەنجام، هەوڵدان بۆ گەیشتن بە کۆدەنگییەکی ئیمپراتۆری، یان کۆدەنگییەکی جیهانی (کۆسمۆپۆلیتی) و دروستکردنی ڕایەکی گشتی جیهانی بۆ بازاڕکردنی سیاسەتی ئەمریکا.

وێنە دەیەوێت ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بکاتە تاقە ئیمپراتۆریەت لە جیهاندا لە سەدەی بیست و یەکەمدا و قبوڵکردنی ڕۆڵی باڵادەستی سیاسی بەسەر جیهاندا وەک پۆلیس و ناوبژیوانێک کە قسەی ناگەڕێنرێتەوە. واتە کردنی ئەم هەژموونە بە شتێکی ئەرێنی کە تەواوی وڵاتانی جیهان پێی ڕازی بن. بێگومان ئەم کۆدەنگییە بە زۆرەملێ لە دایک نابێت، بەڵکو لەوانەیە ڕێگاکەی بریتی بێت لە قەناعەتپێکردنی زۆربەی نوخبە سیاسی و ئابوورییەکان لە هەردوو جیهانی عەرەبی و ئیسلامیدا.

بە پرۆسەکانی تایبەتکردن (خۆسەپاندنی کەرتی تایبەت) و تێکەڵبوون، و فەرمانەکانی سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی، لە غیابی هیچ جێگرەوەیەکی دیکەدا کە سەرچاوەکەی ویستی ئەم دوو جیهانە بێت، واتە جیهانی عەرەبی و ئیسلامی (إسماعيل، ل ٣٠).

باهۆزەکانی بەجیهانیبوون کە ماوەیەکی درێژە ڕیکلامیان بۆکردووە، بوونتە هۆی هاتنەناوەوەی ژمارەیەکی زۆر لە وەبەرهێنەران بۆ بواری ڕاگەیاندنی ئاسمانی لە شێوەی کەناڵە تەلەفزیۆنییە تایبەتەکاندا. بە هەمان شێوەش هاتنی هەندێک لە پاشاکانی ڕاگەیاندنی جیهانی بۆ وەبەرهێنان لە وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامیدا، و لە سەرووی هەمووشیانەوە "ڕۆبێرت مێردۆخ" و کۆمپانیاکەی "نیوز کۆرپۆرەیشن" بەتایبەتی لە باشووری ڕۆژهەڵاتی

ئاسـیا، و کۆمپانیـای "ڤیاکۆم" و کـــۆمەڵەکەی لە ڕۆژهەڵاتـــی ناوەڕاستدا. ئەمەش وای لە کەناڵ و مانگە دەستکردە عەرەبییەکان کرد کە پەنا ببەنە بەر خواستنی شێوازی دەرەکی بـۆ وێنە و دەرهێنـان، کە شـێوازێکە خولیـا و شـەیدای لێکـدانەوەی غەریزییە بۆ ژیـان لە ڕێگەی خواستنی جلوبەرگ، شێوازی مۆدێلەکان، سـەماکارانی ژن و پیاو، و شـێوازی وێنەگرتنێک کە لەگەڵ بەهـاکـانـی کـۆمەڵـگە و بیروباوەڕەکەیدا بەریەک دەکەوێت. هەروەها ئەم کەناڵە ئاسـمانییانە پەنـایـان بردووەتە بەر بەکارهێنـانی ئەسـتێرەکـانی هونەر و تەنـانەت وەرزشـیش بۆ برەودان بە کەلتووری بەجیهانیبوون.

کەلـتووری وێنە نیشـانەیەکە بۆ گۆڕانی هـاوچەرخ، وەک چۆن خۆی هۆکاری ئەم گۆڕانکـارییەشـە. بۆ یەکەمجـار لە مێژووی کەلتووری و کۆمەڵایەتی مرۆڤـایەتیـدا، خۆمـان دەبینینەوە کە ناتوانین سـەرکردەی ڕاستەقینە دیاری بکەین کە خەڵکی بەڕێـوە ببەن و لە ڕووی فـیکـری، سیاسی یان هونەرییەوە کاریگەریان لەسـەر دابنێن. لەگەڵ ئەوەشـدا، دەبینین خەڵک بە شـێوەیەکی بەکۆمەڵ و لە یەک کاتـدا کاریگەر دەبـن و دەگـۆڕێـن، ئەمەش بەو مـانـایەیە کە هێزگەلێـک هەن ئەم گۆڕانکارییە ئاڕاستە دەکەن. ناتوانین بڵێین ئەم گۆڕانکارییە پشێوییە و بە تەواوی فەوزا نـیـیە، چـونـکە گـۆڕانـکـاریـیەکە بە ڕێـکـخـراوی، تـونـدوتـۆڵی و گشـتـگیری بەڕێوە دەچێـت. بەڵام، ئەو هێزە چییە کە ئەم گۆڕانکارییە دروست دەکات، کە وەک گـۆڕانـکـاریـیەکی ڕێـکـخـراو، تـونـدوتـۆڵ و گشـتـگیر وەسـف دەکرێت؟

ئەوە بێگومان وێنەیە. بەڵام ئایا وێنە خۆی خـاوەنی عەقڵە؟ ئـایـا توانـای پلانـدانـان و بـیرکـردنەوەی هەیە؟ ئەمە ئەو پرسـیـارەیە، کە بـنەمـا دادەنێت بۆ ئەوەی مەبەسـتمانە لە گەڕان بەدوای گـۆڕانـکـاری لە میکانیزمەکانی وەرگرتندا و دواتریش میکانیزمەکانی تەئویل و لێکدانەوە.

لە ڕێگەی ئەم دوو پرۆسەیەوە گۆڕانی مرۆیی لە ڕوانگە و تێگەیشتندا ڕوودەدات، ئەمەش تەواو ئەو شتەیە کە ڕەخنەی کەلتووری هاوچەرخ ئەمڕۆ لە ڕووی گرنگیدان بە کەلتووری وێنەی بینراو ئەنجامی دەدات، بەجۆرێک لە چەندین زانکۆی ئەمریکیدا بەش و لقی خوێندنی زانستی بۆ ئەم مەبەستە کراونەتەوە.

٤. وێنەی پۆست-مۆدێرنیتە (پاش مۆدێرنزم) و پیشەسازی ڕای گشتی:

دەستەواژەی پۆست-مۆدێرنیتە بۆ ئەو قۆناغە بەکارهێنرا کە لە بەرهەمە هونەری و ئەدەبییەکانەوە گوازرایەوە بۆ داگیرکاری کەلتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی، و تەنانەت زانستە کۆمەڵایەتییەکانیشی گرتەوە. لەم قۆناغەدا کە تایبەمەندە بە وەرچەرخانی ڕیشەیی لە تەکنەلۆژیای وێنە، گەیاندن و مەعریفەدا، ئەم چەمکە بە هەوڵی بیرمەندی فەرەنسی "ژان-فرانسوا لیۆتار" ڕەهەندێکی کەلتووری وەرگرت، کە ئەمڕۆ بووەتە خەسڵەتێکی بنەڕەتی بۆی. چونکە ئەو پۆست-مۆدێرنیتەی بەسەر دۆخی کۆمەڵگە هاوچەرخەکانی ڕۆژئاوادا گوزەری کرد، کە ئومێد و بەڵێنە گەورەکانی مۆدێرنیتەیان لەباربرد ئەو بەڵێنانەی کە لە هەموو ئەو شتانەدا کورت دەبوونەوە، کە بە پێشکەوتن دادەنران و بەستراونەتەوە بە ڕۆحی فەلسەفەی ڕۆشنگەری، عەقڵ و زانستەوە. ئەمەش کاتێک ڕوویدا کە کەلتووری ڕۆژئاوایی دەستی لە حیکایەتە گەورەکان یان سیستەمە داخراوەکان (META NARRATIVES) هەڵگرت، واتە ئەو سیستەمە ئایدۆلۆژی، یۆتۆپی (شاری خەونەکان) و فەلسەفییە گەورانەی کە پەیوەست بوون بە سیاسەت، کۆمەڵگە، پێشکەوتن و ڕزگارکردنی مرۆڤەوە، ئەو سیستەمانەی کە تێکۆشانیان دەکرد بۆ بەخشینی مانایەکی گەردوونی بە ژیانی مرۆڤایەتی.

هەروەها مێژوونووسی بەناوبانگی بەریتانی "ئارنۆڵد تۆینبی"

دەستەواژەی پۆست-مۆدێرنیتەی لە چەند بەشێکی کتێبەکەیدا (دیراساتی مێژوویی) بەکارهێناوە، کاتێک گۆڕانکارییەکانی ڕۆژئاوای گەڕاندووەتەوە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم. مەبەستی ئەو لە ئاماژەکردن بە سەردەمی "پاش چەرخی ناوەڕاست" بوو. وەک چۆن "چارلز ئایبسۆن"یش ئەم دەستەواژەیە لەنێوان سالانی (١٩٥٠-١٩٥٨) بەکارهێناوە، کاتێک باسی لە کۆمەڵگەیەکی جەماوەری یان ڕایەکی گشتی نوێ کردووە کە خاڵییە لەو بنەما ڕەوشتییانەی کە وێنەکان لە سەردەمێکدا لەسەری دامەزرابوون.

...پۆست-مۆدێرنیزم وەک سوودگەرایی و پراگماتیزم. ڕەنگە لە هۆکارەکانی داڕمان و پاشەکشەی کەلتووری وشە، و سەرکەوتنی کەلتووری وێنە ئەمانە بن: (الطویرق ١٩٩٧، ل. ٢٩٤)

أ. هۆکارە ئابوورییەکان:

ناتوانرێت بڵاوبوونەوەی کەلتووری وێنە، واتە کەلتووری پۆست-مۆدێرنیزم، بە جیا لە سەرمایەداریی جیهانگیری (یان وەک هەندێک پێی دەڵێن سەرمایەداریی درەنگوەخت) ڕوون بکرێتەوە. کاراکتەرە سەرەکییەکانی سەرمایەداریی جیهانگیری بریتین لە کۆمپانیا فرەنەتەوەییەکان یان کۆمپانیا تێپەڕە-نەتەوەییەکان کە هاوپەیمانن لەگەڵ بیرۆکراسییەتی گەورەی جیهانی، وەک: (بانکی جیهانی، سندوقی نێودەوڵەتیی دراو، و ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانی).

کۆمپانیا فرەنەتەوەییەکان لە قۆناغی جیهانگیریی ئێستایاندا پشت بە بنەمایەکی فیکری دەبەستن، کە دەکرێت پێی بڵێین (داروینیزمی ئابووری)، واتە مانەوە بۆ شیاوترین، کە ئەویش بەهێزترین و خێراترینە. ئەم ئامانجەش لە ڕێگەی کۆمەڵێک میکانیزمەوە دەپێکن، کە بریتین لە یەکگرتن (الاندماج) و تۆڕبەندی (التشبیك)، کە یارمەتیدەرن لە چارەسەرکردنی دژایەتیی بەرژەوەندییەکان و کەمکردنەوەی پێکدادانیان. لە کاتێکدا میکانیزمە

کۆنەکە کە لەسەر بنەمای کێبڕکێیە بۆ دەرکردنی لاوازترین لە بازاڕ و تێکشکاندنی بە مەبەستی گرتنی بازاڕەکانی بەردەوامە. هەر کۆمپانیایەکیش ئەوە هەڵدەبژێرێت کە لەگەڵ دۆخی ئابووری خۆیدا دەگونجێت لە ژێر سایەی هۆکارە زۆر ئاڵۆزەکاندا، بەڵام دەکرێت لەم میکانیزمەدا کورت بکرێتەوە: "ئەگەر نەتوانی ڕکابەرەکەت لە بازاڕ دەربکەیت، یەکبگرە و لەگەڵیدا تێکەڵ بە، بۆ ئەوەی کەسێکی تر لە بازاڕ دەربکەن."

لەم قۆناغەدا، هۆکارەکانی ڕاگەیاندن و پەیوەندییە ئەلیکتۆنییەکان چەندین فەرمان بۆ سەرمایەداریی جیهانگیری جێبەجێ دەکەن، ئەوان لە ڕێگەی ڕیکلامەوە خێرایی دەدەن بە دابەشکردنی کاڵا مادییەکان، و لەبەر ئەوەش وێنە وەک ئامرازێکی پروپاگەندەیی کورتخایەن بەکاردێن کە کاتی نێوان بەرهەمهێنان و بەکاربردن کورت دەکاتەوە. بەمەش دووبارە جەخت لەسەر ئایدیۆلۆژیای باڵادەست و کەشی کەلتووری ڕەق بۆ مانەوەی سەرمایەداری دەکەنەوە. لەمەشەوە، هەموو هۆکارەکانی ڕاگەیاندن و ناوەڕۆکەکانیان گۆڕاون بۆ بازاڕێکی گەورە و پیشەسازیی ڕای گشتی کە کار بۆ فرۆشتنی بیرۆکەکان و ئەو بەهایانە دەکات کە دژ بە ناسنامەی کەلتووری نەتەوەن، و لە ئەنجامدا دەکەونە ناو دۆخێک وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا بە ڕووتکردنەوەی ڕاگەیاندن و کەلتووری.

ڕەنگە ئەنجامی کۆتایی کرداری کڕین و چوارچێوەدارکردنی کاڵاکان و نیشاندانیان بۆ هاندانی بەکاربەر، وێنە تێیدا ڕۆڵێکی سەرەکی بگێڕێت بەهۆی یارمەتیی هۆکارەکانی ڕاگەیاندنی پروپاگەندەکار بۆی. ئەمەش لە ڕوانگەی زۆرێک لە زانایانی کۆمەڵناسی و ڕاگەیاندندا چەمکێکی نوێیە بە ناوی "شێوازی ژیان (Style of life)" کە لە ڕێگەی هۆکارەکانی ڕاگەیاندنەوە پاڵپشتی وێنەکە دەکات، و گوێ نادات بە سنووردارێی داهات، بێکاران و

هەژاران. ئەمەش ڕێک ئەو شـــتەیە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ڕێگەی جیهانگیریی وێنەوە هەوڵی بۆ دەدات، بەمەش ئەوەی مرۆڤ لە کۆمەڵگە ڕۆژئـاواییەکـانـدا پێویســـتی پێیەتی چیتر لە لایەن ماڵ، قوتابخانە، یان نەریتی کەلتووری و ئـایینەوە دیاری ناکرێت، بەڵکو لە ڕێگەی وێنەوە لە ڕێگەی هۆکـارەکـانی ڕاگەیـانـدنەوە دیاری دەکرێت.

(ژان فرانســوا لیۆتـار) پێی وایە کە کەلتوور دەبێتە هێزی باڵادەست لە دوا قۆنـاغی ســـەرمایەداریدا، واتە قۆناغی پۆسـت-پیشـەسـازی (ما بعد الصـناعة)، بۆیە لە نووسـینەکانیدا جەخـت دەکـاتەوە کە کەلـتووری پۆسـت-مۆدێرنیزم گرنگی بە بەرهەم و دەقە گەورەکان (المؤلفات الکبری) نـادات هێنـدەی ئەوەی کە گرنگی بە وێنە دەدات. (الرزو ٢٠٠٧، ل. ١٣٧)

ب. هۆکارە فیکرییەکان:

چەندین هۆکاری فیکری لە کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکاندا یارمەتیدەر بوون بۆ دەرکەوتنی پۆســـت-مۆدێرنیزم وەک ڕەوتێـکی فـیـکـری، کە بـریـتـین لە:

دەرکەوتنی دژە-کەلتوور (الثـقـافـة المضـــادة)، گـۆڕانـکـاریـیەکـانـی قوتـابـخـانەی فرانکفۆرت، قەیرانی ڕۆشـــنبیران لە ڕۆژئـاوا، و قەیرانی کـۆمەڵـنـاسـی. ئەمەش لە دژە-کەلتووردا (culture counter) ڕەنگ دەداتەوە، کە تێـیـدا ژمـارەیەک لە تیۆریسـتـانی بزووتنەوەی پۆســـت-مۆدێرنیزم دەیبەســـتنەوە بەو دژە-کەلـتـوورەوە کە لە کـۆتـایـیەکـانی شـــەســـتەکانەوە دەرکەوت، کاتێک ژمـارەیەکی زۆر لە گەنجـانی وڵاتـانی ڕۆژئـاوای تـێـر و لـێـوانـلـێـو لە دەســـتـکەوت و بەرهەمەکـانـی شـارسـتانیەتی مۆدێرنیزم (لەوانەش تەکنەلۆژیا، پلاندانانی نیشـــتمانی و سـتانداردکردن)، دەسـتیان کرد بە بیرکردنەوە لە شـێوازێکی ژیان کە بە شـێوەیەکی ئۆرگانی بە سـروشـتەوە بەسـتـرابێتەوە، و داماڵدراو بێت لە کـۆت و پـێـوەنـدە عەقـڵانـی و ئەخلاقییەکان.

جەنگی ڤێتنـام (١٩٦٣-١٩٧٥) بۆ ئەوان بەرجەستەکەری شـەڕەنگێزی و خراپەکارییەکانی ســـەرمایەداری و

تەکنەلۆژیا بوو، و لە ژێر کاریگەریی ماددە هۆشبەرەکاندا جۆرە هۆشیارییەکیان ئەزموون کرد کە لەسەر چێژ و خورافات دامەزرابوو، ئەمەش لە دژایەتییەکی ئاشکرادا بوو لەگەڵ داواکارییەکانی عەقڵانیەتی مۆدێرنیزمدا. ئەوان تابۆ (هێڵە سوورە) سێکسییەکانیان بە تەواوی وەلانا بۆ گەیشتن بە دۆخێک لە ئازادی و بۆ بەردەوامبوون لە ژیانێکدا کە چێژ بنەمای سەرەکی بوو لە ڕێگەی کەلتووری وێنەوە و بە بێ هیچ سنوورێک.

ژمارەیەک لە توێژەرانیش ساڵی ١٩٦٨یان وەک خاڵێکی وەرچەرخان لە خۆپیشاندانی خوێندکاراندا بینی کە بووە هۆی داخرانی زانکۆکان لە سەرانسەری جیهاندا، بە تایبەتی نارەزایەتییەکانی زانکۆکانی ئەمریکا و ئەورووپا کە گەورەترین کاریگەریان هەبوو. کەشی زانکۆکان بوو بە ڕادیکاڵی، و جۆرێکی نوێ لە ڕۆشنبیران گەیشتنە دەسەڵات کە ئامانجیان گۆڕینی جیهانی مۆدێرن بوو. هەروەها سەیری ئەم بزووتنەوە گەنجانەیە دەکرا وەک زیندووکردنەوەی ڕۆمانسییەت و بزووتنەوەیەکی پاشەکشەیی پێنەگەیشتوو، کە نەدەبوو ئەگەر دەوڵەمەندی و لێبوردەیی ئەو کۆمەڵگەیە نەبووایە کە ئەوان شۆڕشیان دژ دەکرد. هەرچەندە دژە-کەلتوورەکە ساویلکە و ناڕێکخراو دیار بوو، بەڵام یاساکانی کەلتووری پۆست-مۆدێرنیزمی دارشت، و لە کۆتاییەکانی شەستەکانەوە بەهاکانی دەستیان کرد بە داگیرکردنی پیشەسازیی کاتبەسەربردن لە ویلایەتە یەکگرتووەکان و ئەورووپادا (الجابري ٢٠٠٦، ل. ٣٥٠).

٥. وێنە و ڕای گشتی لە تەرازووی بەهاکاندا

زۆرینەی ڕەها لە کەلتووری عەرەبی-ئیسلامیدا سەیری ڕووتێتی (العري) دەکات وەک سووکایەتیکردن، چ بۆ ژن بێت یان بۆ پیاو و لە ژێر هەر دەق و چوارچێوەیەکدا بێت. لەبەر ئەوە، ئەو دیمەنانەی کە لە زیندانی (ئەبو غرێب)ی عێراقییەوە دزەیان

کرد، و وێنەی پێشێلکارییەکانی ئەمریکا دژ بە کەرامەتی عەرەبی، بۆ کۆمەڵگەی عەرەبی و ئیسلامی شۆککەر بوون، کە تێیدا ڕووتێتی هەمیشە بە حەرامکراوە ئاینییەکانەوە بەستراوەتەوە.

شایەنی باسە کە خێزانەکان، توێژەکان، یان چینە دەسەڵاتدارەکان لە جیهانی عەرەبی-ئیسلامیدا لە سەردەمی خەلافەتی ئەمەوییەوە تا ئێستا وەک ئەوەی بیرمەند "محەمەد عابد ئەلجابری" دەڵێت، بەهای خۆبەگەورەزانین و جیاکەرەوەیان لە باقی ئەو کۆمەڵگەیەی حوکمی دەکەن گرتووەتەبەر، بۆیە لە کۆشک و کۆبوونەوە تایبەتەکانیاندا ڕێگەیان بە جۆرەها ئازادی داوە کە هەندێک جار گەیشتووەتە ئاستی بێڕەوشتی و بەرەڵایی، لە کاتێکدا ئەم خێزان و چینە دەسەڵاتدارانە هەمان شتیان بۆ کۆمەڵگە قەدەغە کردووە. ئەمەش ئەو دووڕوویەیە (الازدواجیة) کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دژایەتیی عەرەبی-ئیسلامی بەرامبەر بە وێنەی ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی بە هەموو شێوەکانییەوە دروست دەکات.

ئەوەی کەلتووری بەکاربردن لە ڕێگەی ئەم ڕووتێتییە میدیاییەوە دەیکات، یاخیبوونە لە سەرپەرشتی و قەوامەی پیاو (کە پێی دەڵێن باڵادەستیی پیاوسالاری)، ئەمە ڕووەکەی تری تەکنەلۆژیای پەیوەندییە، ڕووە هەڵوەشێنەرەکەی کەلتووری نەتەوە، ناسنامە و ڕەسەنایەتییەکەیەتی، و شکاندنی هەموو یاسا و بەهاکانە لە ڕێگەی ئەو دیمەنە سێکسییە هاوڕەگەزبازی، سادیستی، ماسۆشیستی، ئازارچەشتن، بۆشایی و لێزبیانانەی کە ئەم وێنەیە لەگەڵ خۆیدا هەڵیگرتووە. ئایا توێژەران لە ڕێگەی خوێندنەوە و شیکردنەوەی ئەم ناوەڕۆکانەوە چ ئەنجامێکیان دەستدەکەوێت؟ بێگومان بریتییە لە گەندەڵی، دارمان، سێکس بازی (الإباحیة)، بەرەڵایی، لادانی فیکری و ئەخلاقی، و لێکهەڵوەشان و

هەڵوەشـــاندنەوەی کەلتووری کە هـێـرش دەکـاتە ســەر ئەو قەڵا بەهێزەی پـارێزگاری لە کۆمەڵگە عەرەبی و ئیسـلامییەکان دەکات (إسماعيل، ل.ل. ٨٩، ٩٩).

هەروەها ئەوەی پشـکی هەبوو لەم دارمـانەی کەلـتـووری وشــە و ســەرکەوتنی کەلتووری وێنەدا، ئەو گرنگییە زیندووە بوو کە میدیا لەم پرۆســەی بەکاڵاکردنە (التسـليع) و دروستکردنی ڕای گشتیدا بەخۆیەوە بینی، چونکە چیتر تەنها بەوەوە ناوەســتێت کە "ڕیکلام بۆ کاڵا یان خزمەتگوزارییە پێشـکەشـکراوەکان بکات، بەڵکو هانی داواکاری دەدات و هاندەری دەبێت، و لە ئەنجامدا بـازاڕەکـان فـراوانـتر دەکـات، کە ئەوانیش لە ســەردەمی جیهانگیریدا بازاڕی زۆر خێرا و کاران بە خێراییەکی بەرز(high velocity) ، پاڵپشـتیکراو بە تەکنەلۆژیایەکی پەیوەندیی خێرا و ژێرخانێکی بەهێز، و کەلتوورێک کە پشت بە وێنە دەبەستێت؛ بۆ ئەوەی ڕیکلام ڕۆڵی ســەرەکی بگێڕێـت لە فرۆشـــتنی هێما کەلتوورییەکانـدا، چونکە هێماکانی بوونەتە ئامانجێک بۆ هێزەکانی بازاڕ و بەهۆی پێویستیی ســـەرمـایەداری بـۆ زیـادکـردنـی بەرهەمـهـێـنـان. لەبەر ئەوە، ســەرمایەداریی جیهانی لە شــیکاریی کـۆتـایـیـدا، جـیـهـانـی گـروپە کەلـتـوورییەکـانی تـر (جـگە لە ڕۆژئـاوایی) داگیر دەکات و تێکیـان دەشــکێنێت، چونکە هێماکانی ئەم کەلـتوورانە دەکرێنە کـاڵا بـۆ هەر کەسێک کە پارەی کڕینیانی هەبێت.

بەم شـێوەیە، جیهانگیری سـوودی لە ڕیـکـلام وەرگـرت بـۆ فـرۆشـــتـنـی هێماکانی خۆی، و هەنگاو نان بەرەو ئاڕاســتەکردنی شـێوازی کەلتووریی جیهان بۆ ئەوەی ببێتە ڕۆژئاوایی. لە ئەنـجـامـدا، گەیشـــتـن بە لێکهەڵوەشـــانی کۆمەڵایەتی بەهۆی زاڵبوونی ڕەوتی بەکاربردن و ئـازادیی بەکـاربـردن بەســەر جەمـاوەردا، پـیـاوان لە زۆرێـک لە وڵاتـانـدا دەسـتیان کرد بە بەکارهێنانی ئەو کاڵایانەی کە پێشـتـر بە هی ژنان دادەنـران، وەک هەنـدێـک جـۆری پانتۆڵ، کراس، کرێمی قژ و پێست؛

ئەمەش جادووی وێنە و سەرنجڕاکێشییەکەیەتی. لە هەمان کاتدا، ژنان دەستیان کرد بە بەکارهێنانی ئەو کاڵایانەی کە پێشتر بە هی پیاوان دادەنران، وەک هەندێک جۆری جلوبەرگ، پێڵاو و جانتا. ئەمەش بەهۆی کاریگەری ئەو وێنانەوەیە کە لەلایەن وێستگەگەلێکی وەک(M.T.V) ـەوە پەخش دەکرێن، کە نوێنەرایەتی کەلتووری هەڵوەشاندنەوە و لێکهەڵوەشان دەکەن (عبد الحلیم ١٩٩٨، ل. ٩٧).

ڤیدیۆ کلیپە گۆرانییەکان (ڤیدیۆ کلیپ) و ڕیکلامەکان بەڕاستی نوێنەرایەتی دیمەنی ڕاگەیاندنی باڵادەست دەکەن لەو سەردەمەی کە تێیدا کەلتوور ڕەگی داکوتیوە< پیرۆزبایی لە وێنە دەکات لەسەر حیسابی وشە، و ڕایەکی گشتی جێگرەوەی دروست کردووە< ئەمەش لەلایەن یەکێک لە مامۆستاکانەوە لە ڕۆژنامەی (الأهرام المسائي) لە ڕێگەی وتارێکەوە دەربڕدراوە کە تێیدا ڕەخنە لەو ژەمە میدیاییەی ئێستای ڤیدیۆ کلیپ و ڕیکلامەکان دەگرێت کە پشت بە ئارەزووبازی و ئیغراکردنی سێکسی دەبەستن و داخی خۆی بۆ ئەخلاقی لەدەستچوو دەردەبڕێت و دەڵێت :تەسەووری نەتەوەیەک بکە کە بێیوایی و نائومێدی پەکخستووە لە چاککردنی پشێوی کۆمەڵایەتیی تێیدا، نەتەوەیەک کە توانای پەڕینەوەی لە لاوازییەوە بۆ بەهێزی، لە بێماناییەوە بۆ جدییەت، و لە لادانەوە بۆ هاوسەنگی و ڕاستەڕێی لەدەستداوە. ئەمە تەسەوور بکە و لە خۆت بپرسە: چی لە هۆشیاریی ئێمەدا ماوەتەوە بێجگە لە وێرانکاری و نەبوون؟ ئەو کەسانەی کە ویژدانی نەتەوەکەیان و ئەخلاقەکەی لەپێناو پارە و پۆستدا دەفرۆشن، دەبێت لە مەیدانێکی گشتیدا لەسێدارە بدرێن، تەنانەت ئەگەر زۆریش بن دەبێت بە زیندوویی لە گۆڕی بە کۆمەڵدا لە بیاباندا بنێژرێن، و زەیتی کوڵاو بەسەر سەریاندا بڕژێنرێت وەک سزایەکی

گونجاو بۆ تێکدانی ئەخلاقی نەتەوە و پاکییەکەی" (إسماعل، ل. ١٠٢).
زۆرێک لەو تاوانانەی کە ئەمڕۆ لە ڕێگەی شاشەی تەلەفزیۆن یان ماڵپەڕەکانی ئینتەرنێتەوە دەیانبینین، یان لە لاپەڕەکانی ڕۆژنامەکاندا دەیانخوێنینەوە، هۆکارەکەی ڕاگەیاندنی وێنەیی بووە، کە تێیدا وێنە ڕۆڵی لێکهەڵوەشێنەری گێڕاوە لە سیستەمی بەهاکاندا؛ ئەو سیستەمەی کە دامەزراوە جۆراوجۆرەکان (لە خێزانەوە تا قوتابخانە و پاشان زانکۆ) هەمیشە بەشدار بوون لە چەسپاندن و پاراستنیدا. چەمکی تیۆری بەهاکان کە ڕۆژێک لە ڕۆژان عومەری کوڕی خەتاب (ڕەزای خوای لێبێت) ڕایگەیاندبوو، سەرەوژێر بووەتەوە، کاتێک لەبارەی ڕێبازی پێغەمبەرایەتی لە مامەڵەکردن لەگەڵ مرۆڤدا پرسیاری لێکرا، فەرمووی: "پێغەمبەری خوا (درووودی خوای لەسەر بێت) دەستکەوتەکانی بۆ دابەش دەکردین، لە بەهاکانی سەردەمی نەفامی (جاهلییەت) خاڵی دەکردینەوە و بە بەهاکانی ئیسلام پڕی دەکردینەوە"، ئەمەش تیۆری "خاڵیکردنەوە و ڕازاندنەوەیە" (التخلية والتحلية).
بەڵام بەداخەوە ئەم تیۆرییە تووشی پرۆسەی هەڵوەشاندنەوە بوو، کە تێیدا باری بەها و کەلتوور لەگەڵ رووخانی سنوورەکانی کات و شوێندا دارما. کەلتووری وێنە بوو بە بڕبڕەی پشتی کەلتووری جەماوەری و کەلتووری دەروون، هەڵچوون و غەریزەکان. ئەگەر بەهاکان پارێزگاری لەم وێنەیە نەکەن و ئاراستەی نەکەن بەرەو پێشکەشکردنی ژەمێکی میدیایی کە خزمەتی کۆمەڵگە بکات، ئەوا دەرەنجامەکانی کارەساتبار دەبن؛ دەستپێدەکات لە ماڵپەڕەکانی ئینتەرنێتەوە تا دەگاتە ئەو ڕەفتار و وێنانەی کە لە ڕێگەی مۆبایلەوە دەگوێزرێنەوە، کە لە زۆر حاڵەتدا بەشدار بوون لە تێرکردنی ڕەگەزەکانی تاواندا.

ئەو بۆشاییە ڕۆحییەی کە گەنجانی ئێمە ئەمڕۆ تێیدا دەژین، ئەنجامی ئەو پرۆسەی هەڵوەشاندنەوەیەیە کە بەهاکانی کۆمەڵگەی گرتووەتەوە، و سیستەمێکی بەهایی غەریبی خستووەتە شوێنی کە بنەماکەی سەرمایەداریی درندە و کەلتووری بازاڕە. هەروەها ئەم واقیعە نوێیە بە هەر ناوێکەوە بێت وەک سەردەمی جیهانگیری یان پۆست-مۆدێرنیزم کەسایەتییەکی لەرزۆکی لە ڕووی ناسنامەوە بەرهەمهێناوە، کە لە ڕووی هەستی شارستانییەوە سستە، لە ڕووی ئینتیمای کەلتوورییەوە لاوازە، و لە هۆشیاریی سیاسییدا شێواوە. ئەمەش لەناو کۆمەڵگە و بە تایبەت گەنجاندا دۆخێک لە پەرتەوازیی و سەرگەردانیی دروستکردووە، و بۆ نەتەوەکەش چەندین کێشەی کەلتووری، سیاسی و ئەخلاقی بەجێهێشتووە، کە بووە هۆی بەرهەمهێنانی کەلتووری تاوان، ئەگەر بڵێین دەربڕین). چونکە پشتگوێخستنی لایەنە ڕۆحی یان بەهاییەکان، و بەهەند وەرنەگرتنیان وەک گۆڕاوێکی سەرەکی لە چارەسەرکردنی دیاردەکانی ڕاگەیاندندا، دەبێتە هۆی نوقمبوونی کەشتییەکە و کەوتنی کۆمەڵگە بۆ ناو چنگ و تەڵەی بێڕەوشتی، کە ئەویش بەرەو تاوانکاری دەبات (عزي ٢٠٠٣، ل. ٣٤، ٣٥).

دکتۆر عەبدولڕەحمان عەزی، کە یەکێکە لە تیۆریستان و بیرمەندانی جەزائیری لە بواری ڕاگەیاندندا، لەم بوارەدا گەیشتووەتە تیۆرییەک کە ناوی ناوە "تیۆریی حەتمییەتی بەهایی" (الحتمية القيمية)، ئەمەش دوای خوێندنەوەی تیۆرییە کۆمەڵایەتییە ڕۆژئاواییەکان و قووڵبوونەوە تێیاندا لە ناوەوە بە مەبەستی تێگەیشتن لێیان و ڕوونکردنەوەی دیاردەی پەیوەندییکردن. هەروەها لە ڕێگەی نزیکبوونەوە و ژیانی هاوشانیان، لەگەڵ دیاردەی ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی ئاشنا بوو، و بەهۆی بەریەککەوتنی لەگەڵ گەورەترین

توێژەر و پیشەگەرانی ئەو بووارەدا، لایەنە ئەرێنییەکانی ناسی، وەک چۆن کەمکورِی و دژایەتییەکانیشی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگەیەی کە خۆی سەر بەویە واتە کۆمەڵگەی عەرەبی-ئیسلامی ناسی.

ئەو لە کاتی گەڕانەوەی بۆ جەزائیر لە ساڵی ١٩٨٥ەوە، دەنووسێت و پشت بە وتەی نووسەری جەزائیری (محەمەد عەرەبی ولد خەلیفە) دەبەستێت کاتێک دەڵێت: "هیچ جیهانگیرییەک بۆ توێژینەوە نییە، و هیچ مێتۆدۆلۆژیایەکیشی نییە ئەگەر خاڵی بێت لە دڵسۆزی و غیرەتی نیشتمانی و ئینتیمای شارستانی، کە بەبێ ئەوان مێژوو رەنگ و تامی خۆی لەدەست دەدات، و دەگۆڕێت بۆ کۆمەڵێک واقیع، ژمارە و ناو کە گوزارشت لە هەموو شتێک دەکەن، بەڵام لە ڕاستیدا گوزارشت لە هیچ شتێک ناکەن."

ئەمە ئاماژەیەکی روونە بۆ رۆڵی بەهاکان لە هەر بوارێکی ژیاندا. بەهاکان ئەو شتەن کە کۆمەڵگە لە دارمان دەپارێزن، و ڕێگا لە سیاسەت دەگرن کە نەبێتە دیکتاتۆرییەت و بە ستەمکاری کۆتایی بێت وەک برهان غلیون دەڵێت: و ئابووریش لە هەرەس هێنان دەپارێزن. ئەگەر تێڕامان لەو ٥٠ توێژینەوە قووڵە بکەین کە دکتۆر عەبدولڕەحمان عەزی پێشکەشی کردوون، دەبینین هەموویان ئاڕاستەیەکی بەهاییان هەیە، چونکە حەتمییەتی بەهایی بە یەکێک لە گۆڕاوە سەرەکییەکان دادەنرێت لە کاتی خوێندنی هەر دیاردەیەکی ڕاگەیاندندا (چ لە ڕابردوو یان ئێستادا). جیهانی بەهاکان حەتمییە لە کاتی خوێندنی لایەنی پەیوەندیکاردا، و بە هەمان شێوە لە حەتمییەتەکانە لە کاتی خوێندنی پەیامی ڕاگەیاندندا بە تایبەتی لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا.

لەمانەی پێشووترەوە چەسپاوە کە پێویستە نیشانەکانی بەها لە وەرگردا (واتە جەماوەر) رەنگ بداتەوە بۆ ئەوەی رەفتارێکی ئەرێنی بەرهەم بهێنێت، ئەمەش بەستراوەتەوە بە بنەمای سنووردارکردنی ناوەڕۆکی هۆکارەکانی

ڕاگەیاندن و پەیوەندی بە بەهاکانەوە، و لە ئەنجامدا کەمکردنەوەی ئەو ڕەفتارانەی کە بەرەو تاوان دەچن. چونکە ئەو کەسەی چاودێری هەندێک لە ڕۆژنامەکانمان دەکات، تێیاندا تەنها هەواڵی تاوان دەخوێنێتەوە، بە جۆرێک زۆرجار ناتوانین ڕۆژنامەکە بەرینەوە بۆ ماڵەوە لە ترسی ئەوەی ئەندامانی خێزانەکەمان نەیبینن. ئێمە لەبەردەم دیاردەیەکداین کە هاوشێوەی دیاردەی "ڕۆژنامەگەریی زەرد" (الصحافة الصفراء)ـە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کە زاڵە بە بڵاوکردنەوەی توندوتیژی، تاوان و سێکس. ئەگەر سەیری هەواڵی دادگاکان بکەیت، زۆربەیان تاوانی ئەخلاقین، لە زینای مەحرەم و دەستدرێژیی سێکسییەوە تا کارە حەیاچووەکان، دۆزینەوەی لەشفرۆشخانەکان، دزیکردن و گەندەڵی، و کوشتن بۆ شاردنەوەی ئەم کارانە......... هتد.

کەواتە هەرچەندە لە سیستەمی بەهایی خۆمان دوور بکەوینەوە، وێرانکاریی ئەخلاقی ڕوودەدات. ئەگەر (ماکلوهان) چەمکی "حەتمییەتی تەکنەلۆژی" خستبێتە ڕوو، ئەوا "حەتمییەتی بەهایی" ئەمڕۆ بە پێداگرییەوە خۆی دەسەپێنێت. بۆیە پێویستە خوێندنەوەکانی ڕاگەیاندن، بەراوردکاری لەسەر "کەلتووری هەستەکان" لەخۆ بگرن وەک تیۆرییەک لە زانستەکانی ڕاگەیاندن و پەیوەندییدا، و هێنانەدیی ئەم کەلتوورە لە پێوەندییەکی تێکەڵاودا لەگەڵ بەهاکان بۆ بەدیهێنانی خود و ئەوانی تریش پێکەوە.

بەهاکان لە دیدی ئیسلامیدا فەلسەفەیەکی ڕەفتاریی پراکتیکی پێکدەهێنن کە لە جێبەجێکردندا بەرجەستە دەبێت بۆ ئەوەی ببێتە ئامرازێک بۆ گەیشتن بە داراییی (یاخود دەستکەوتی) کەسایەتی، و گەیشتن بە بەرزترین پلەکانی باڵایی لە چوارچێوەی کۆمەڵگەیەکی مرۆییدا کە ڕەفتارەکان ڕەنگدانەوەیان تێدا دەبێت، چونکە خاوەنەکەی لە ناو ئەو کۆمەڵگەیە

و بە هاوبەشی لەگەڵیدا بەرپرسیارێتییەکی ئەخلاقی هەڵدەگرێت. هەستکردن بەم بەرپرسیارێتییەشە کە بەهاکان دەکاتە بنەمای دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی تەندروست، لەبەر ئەوەی پێویستی بە ڕازیکردنی تاک و تێرکردنی بەرژەوەندییەکانیەتی لە چوارچێوەی ڕازیبوونی ئەوانی تر و بوونی بەرژەوەندییەکانیاندا. ئەمەش وای لێدەکات هەوڵ بدات بۆ دوورکەوتنەوە لە ململانێ و ئارەزووەکانی، و وازهێنان لە هەندێک لە بەرژەوەندی و حەزەکانی بۆ ئەوەی بۆ ئەوان شیاوە لە هاوسەنگییەکدا مسۆگەری بکات و بۆ هەر لایەنێکیش ڕوونی دەکاتەوە کە چ مافێکی هەیە و چ ئەرکێکی لەسەر شانە.

بەم هاوسەنگییە بەهاییەش، کۆمەڵگەیەکی خۆشەویست، هاوکار و پشتوپەنای یەکدی بنیاد دەنرێت، کە بنەمای لەسەر بەخشین، تێکۆشان و قوربانیدانە، و لە ئەنجامدا کۆمەڵگە لە لادان و خلیسکانی بەرەو تاوان دەپارێزێت. مرۆڤ بەم بەها ئاینی و ئەخلاقییانە لە سەردەمی خۆیدا دەژی بەبێ ئەوەی کەسایەتیی خۆی لەدەست بدات، و دەست بەو ناسنامەیەوە دەگرێت کە بە بەها و ئەخلاقەکەیەوە بەستراوەتەوە، و لە ناو ئەوانی تردا نەتێتەوە و ون نەبێت (الطویرق ١٩٩٧، ل. ٢٩٥).

ئێمە ئەمڕۆ لە سەردەمی تاوانە تەکنەلۆژییەکاندا دەژین، کە زۆر و هەمەجۆر بوون و لە پەنجەرەی جیهانگیرییەوە هاتوونەتە ناوەوە. تەنانەت ئەو جبەخانە گەورەیەی یاساکان کە ناوی "سایبەرلۆ" (یاسای کایەی ئەلیکترۆنی) یان لێ نراوە، نەیانتوانیوە سنوورێک بۆ جۆری تاوانەکان، شێوازی تاوانباران و ڕێگاکانی ئەنجامدانی تاوان دابنێن. ڕەنگە جێی سەرسوڕمان بێت کە یەکەمین نیشانەکانی دەرکەوتنی ئەم یاسایانە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بوو، کاتێک ئەنجومەنی نوێنەرانی ئەمریکا ڕەزامەندی لەسەر دەرکردنی یاسایەک دا کە قەماردان

و گرەوکردن پێکەوە لە ڕێگەی تۆڕی ئینتەرنێتەوە قەدەغە دەکات.

ئەمەش سەرەڕای بەکارهێنانی سیستەمەکانی ناسینەوەی ئەلیکترۆنیی تاوانباران، و داخڵکردنی پێوەرە بایۆمەترییە ئەلیکتۆنییەکان وەک بەسمەی پەنجە، دەنگ و پشتی چاو، و کارکردن بۆ پاراستنی ماڵپەڕەکان بۆ ئەوەی بەکارهێنەرانی دزی زانیاری نەتوانن بچنە ناویاندا، و پەرەپێدانی بەکارهێنانی بەرنامەکانی قەدەغەکردنی هاتوچۆ (بلۆککردن) لە ماڵپەڕە سێکسییەکاندا لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت. ئەمە نیشانەی نەبوونی تەواوەتیی سیستەمی بەهاییە لە کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکاندا، و لە ئەنجامدا ڕێژەی تاوانەکان بە شێوەیەکی سەرسوڕهێنەر لە بەرزبوونەوەدایە.

تیۆریی حەتمییەتی بەهایی لای دکتۆر "عەبدولڕەحمان عەزی"، کە وەڵامێک بوو بۆ حەتمییەتی تەکنەلۆژیی "مارشاڵ ماکلوهان" و پەیوەندیی نێوان وێنە و بەهاکان، پێی وایە بەها لای عەزی عەبدولڕەحمان سەرچاوەکەی ئایینە. بۆ نموونە ئەو جلوبەرگەی لە وێنەکەدا دەردەکەوێت، گوزارشت لە وێنەیەکی کەلتووری دەکات کە مانا و دەلالەتی خۆی پێدەبەخشێت، ئەویش دەقێکە کە دەکرێت لێکدانەوەی جیاوازی بۆ بکرێت، وەک چۆن دەکرێت تووشی خراپ تێگەیشتن و لێکدانەوەی چەوتیش ببێتەوە، و ڕەنگە ببێتە کایەیەکی ئایدیۆلۆژی یان کەرەستەیەک بۆ ململانێی بیرۆکەکان.

کاتێک پێشکەشکاری کەناڵی جەزیرە "خەدیجە بن قەننە" باڵاپۆش بوو (حیجابی پۆشی)، کە دەموچاو و ناوی وەک یەکێک لە پێشکەشکارە شیک و بەتواناکان لە پێشکەشکردنی هەواڵەکانی ئەو کەناڵەدا ناسرابوو، باڵاپۆشبوونی دەنگدانەوەیەکی میدیایی گەورەی لەناو جەماوەری عەرەبیدا دروستکرد. ئەم پێشکەشکارە لە پێشدا مەرجەکانی وێنەی

تەلەفزیۆنیی باوی گۆڕی، و لە ئەنجامدا مەرجەکانی کایەی میدیایی تەلەفزیۆنی لە ڕووی ڕووکەش و جلوبەرگەوە گۆڕی. گرێدانی وێنە لێرەدا بەم بەها ئاینییەوە (پۆشاکی ئیسلامی) بەو مانایەیە کە وێنەکە بووە خاوەن دەلالەت، و هەڵگر یان پەرەپێدەری دۆزێکی شارستانییە، بەپێی هەڵبژاردنی خەڵک و پێوەری زەوقی ئەوان و بەپێی تەسەووڕە ئاینی و کەلتوورییەکانیان. لێرەدا جلوبەرگ لە کارێکی ئاساییەوە دەگۆڕێت بۆ نیشانەیەکی خاوەن سیمیۆلۆژیا .

کۆتایی:

لە کۆتایی تێڕوانینەکانماندا، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە وێنە یەکسانە بە هەزار وشە وەک چۆن لە پەندی چینییدا هاتووە، و ژیانی هاوچەرخ بەبێ وێنە ناتوانرێت تەسەووڕ بکرێت. وەک چۆن توێژەری فەرەنسی "ڕۆلان بارت" ئاماژەی پێداوە، ئێمە لەبەردەم شارستانیەتی وێنەداین کە فەرمانی چەسپاندن جێبەجێ دەکات، چونکە وێنە بە فرە-دەلالەتی (التعدد الدلالي) دەناسرێتەوە. هەروەها دکتۆر عەبدولڕەحمان عەزی وێنەی جوڵاوی بە پەیامی سێیەم لە گەشەکردنی شێوازەکانی پەیوەندیکردندا داناوە، ئەگەر ئەم وێنەیە لە سەردەمە کۆنەکاندا توانیبێتی خەسڵەتێکی پێشکەوتوو بەدەستبهێنێت و شێوازێکی سەرکەوتوو بسەپێنێت، ئەوا لە سەردەمی نوێدا بووەتە نەریتێکی ئاراستەکراو و کاریگەر، کە سنوورەکانی کات و شوێنی بەزاندووە. وێنە لە یەک کاتدا هەم ئامرازە و هەم پەیامە، چونکە زمانێکی جیهانییە و هەموو بینەران لێی تێدەگەن، سەرەڕای فرەیی کەلتووریی نەتەوە و گەلان. وێنە نوێنەرایەتیی قۆناغێکی کەلتووریی نوێ دەکات کە ڕاگەیاندنی نوێ سەپاندوویەتی، بەهۆی ئەو خزمەتگوزارییە شێوازیی و مارکێتینگانەی (تسويق) کە پێشکەشی دەکات، و ئەو ڕۆڵە

کارایانەی لە تێگەیشتن و گەیشتن بە ئامانجە خوازراوەکاندا دەیگێڕێت. بێگومان دەرهێنانی وێنە ئەمڕۆ بووەتە مەیدانی کێبڕکێی نێوان پسپۆڕان و دەرهێنەرانی سینەمایی خاوەن بەرژەوەندی و بایەخی تایبەت، بۆ بەدیهێنانی بەرزترین ئاستی جیهانیبوون بۆ وێنەکە، سەرەڕای کاریگەرییە گەورەکەی بەپێی ئەو نەخشەیەی خودی ئەم دەرهێنەر و پسپۆڕانە دەیانکێشن، کە با و لێشاوی جیهانگیری یان کەلتووری بەکاربردن پاڵیان پێوە دەنێت بۆ یەکپۆشیکردن (ستانداردکردن) ی وێنەی کاریگەر، و قۆستنەوەی بە شێوەیەک کە خزمەت بە ئەجێندای دەوڵەتە زلهێزەکان بکات، و بە تایبەت کاریگەری لەسەر ناسنامە و کەلتووری وڵاتانی جیهانی سێیەم دابنێت، بەو پێیەی ژینگەیەکی دڵخوازە بۆ کاریگەری تێداکردن. لێرەوە بە تەواوی دڵنیا دەبینەوە کە وێنە لە هەزار وشە ڕەوانتر و کاریگەرترە و دەبێت ئێمە هەست بە مەترسییەکانی یاریکردن بە گۆڕینی نموونە باوەکانی وێنە لە دەروون و هۆشیاری تاکەکاندا بکەین، و پێویستی جەختکردنەوە لەسەر گونجاندن و ڕاستەڕێکردنی ئاراستەی وێنە بۆ ئەوەی وەک گوزارشتکارێک لە سیستەمی بەهایی خۆمان بمێنێتەوە. ئەمەش دوای ئەوە دێت کە لەم لاپەڕە توێژینەوانەدا بۆمان دەرکەوت، کە هۆشیاری تاک کاریگەر دەبێت بەوەی وێنەکە نیشانی دەدات، و تەنانەت ڕەنگە بگاتە ئاستێک کە بیر و هۆشیاری بینەری وەرگر بە دیل بگرێت و لە ناو قۆزاخەیەکی دیاریکراودا بهێڵێتەوە کە دەکرێت پێچەوانەی ڕاستی و بنەڕەت بێت.

لیستی سەرچاوەکان

١. إسماعيل، محمد حسام الدين، الصورة والجسد.

٢. الجابري، محمد عابد، (٢٠٠٦)، العقل الأخلاقي والعربي: دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية، بيروت:

مركز دراسات الوحدة العربية.
٣. الرزو، حسن مظفر، (٢٠٠٧)، الفضاء المعلوماتي، بيروت: مركز الدراسات الوحدة العربية.
٤. السيبرلوز، القوانين المتعلقة بالجرائم التي ترتكب عبر الفضاء التخيلي في شبكات المعلومات.
٥. الطويرق، عبد الله، (١٩٩٧)، علم الاتصال المعاصر دراسة في الأنماط والمفاهيم وعالم الوسيلة الإعلامية، الرياض: مكتبة العبيكان، الرياض، ط٢، ١٩٩٧.
٦. عبد الحليم، محي الدين، (١٩٩٨)، إشكاليات العمل الإعلامي بين الثوابت والمعطيات العصرية، كتاب الأمة العدد ٦٤ ربيع الأول ١٤١٩ هـ السنة الثامنة عشر.
٧. عزي، عبد الرحمن عزي، (٢٠٠٣)، دراسات في نظرية الاتصال نحو فكر إعلامي متميز، بيروت: سلسلة كتب المستقبل العربي.
٨. عزي، عبد الرحمن، وأخرون، (٢٠١٣)، ثورة الصورة: المشهد الإعلامي وفضاء الواقع، مركز دراسات الوحدة العربية.
٩. العيفة، جمال، (٢٠٠٣)، الثقافة الجماهيرية، الجزائر: منشورات جامعة باجي مختار.

هونەر ناسنامەیەکی گشتییە و هەنگاوێکە بۆ تێکشکاندنی بەربەستەکان لە بەڕێوەبردنی پەیوەندییەکی مێژووییدا

سارا محمد بەکر

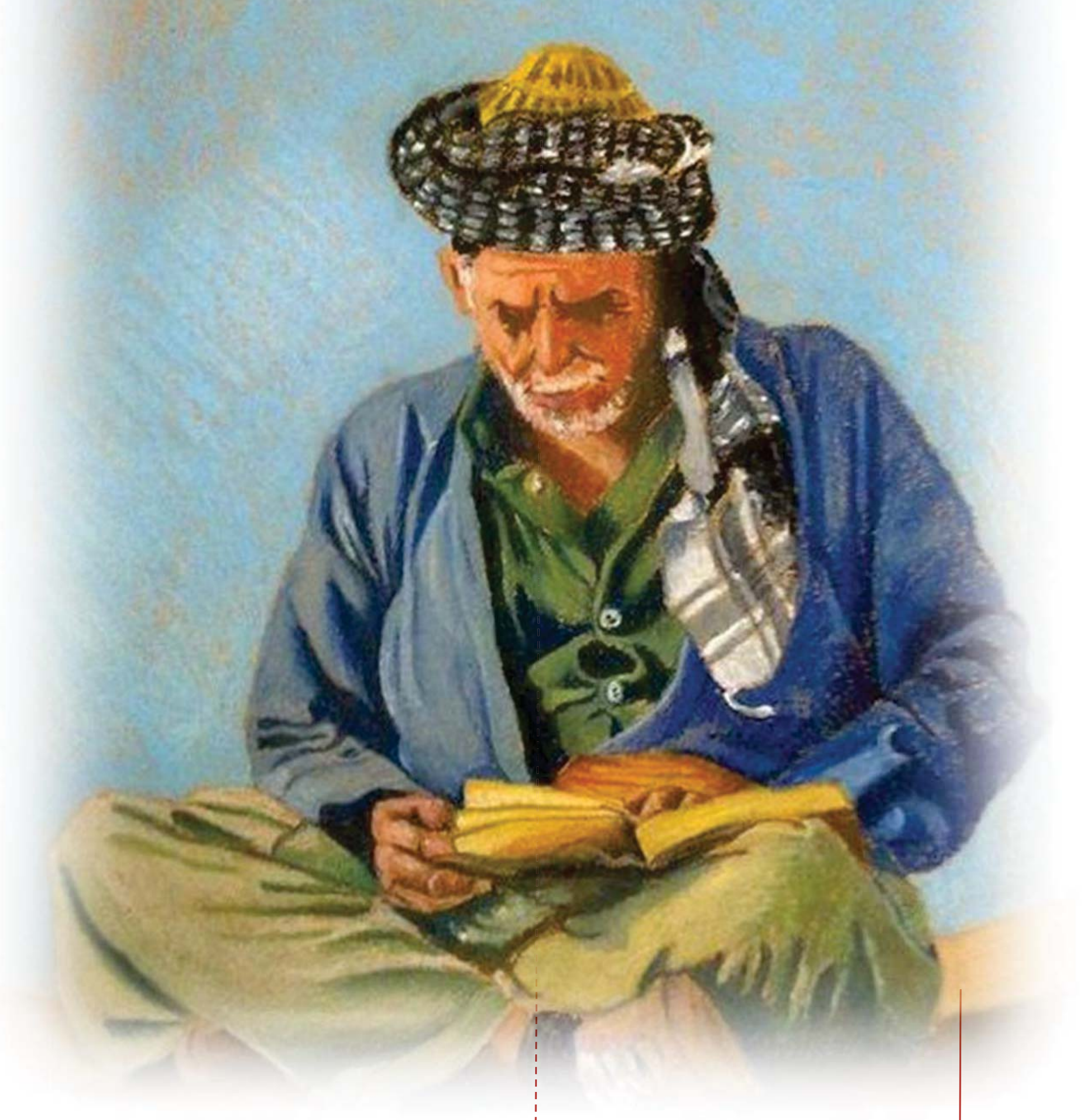

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

پێشەکی:

مـێـژووی گەلان تەنـهـا لە لاپەڕەی کتێبەکاندا نانووسـرێتەوە، بەڵکو لە ڕێـگەی فـڵـچەی شـــێـوەکارێـک، تاشـــەبەردی پەیکەرتاشـــێـک، یان دەنگدانەوەی میلۆدییەکدا زیندوو ڕادەگیرێـت .هونەر نـاســنـامەیەکی گشـــتی و زمـانێکی گەردوونییە؛ ئەو پردە پۆڵایینەیە کە بەســـەر کات و شـــوێندا دەپەڕێتەوە بۆ پاراســـتنی بیرەوەریی بەکۆمەڵ. لە کاتێکدا کە سـیاسـەت و جەنگەکان بەربەسـت لە نێـوان مرۆڤـایەتی و ڕاسـتییە مێژووییەکـانـدا دروســـت دەکەن، هونەر وەک هەنگاوێکی ســـتراتیژی و داهێنەرانە دێت بۆ تێکشکاندنی ئەو بەربەستانە .هونەر نەک تەنها ڕێگری لە ســـڕینەوەی شـــونـاس دەکات، بەڵـکـو بەڕێـوەبـردنـی پەیـوەنـدییە مێژووییەکان لە نێوان نەوەی ڕابردوو و داهاتوودا ڕێکدەخاتەوە، و هاواری ڕەســـەنـێـتـیـی نەتەوەیەک لە چوارچێوەیەکی ناوخۆیی تەســـکەوە دەگەیەنێتە لوتکەی جیهانبینی.

گێرنیکا (پابلۆ پیکاسۆ)

"پەیـوەنـدییەکی نـزیـک لە نـێـوان ڕۆحی نەتەوەیەک و هـونەرەکەیـدا هەیە. لە ڕێـــگەی هـــونەرەوە دەتوانین لە سـەرەتای چەمکەکانی هەرنەتەوەیەک لەهەرنەتەوەیەکدا فـێـربـیـن، هەروەهـا دەتـوانـیـن بەدواداچوون بۆگەشـــەســـەندنی فیکری و جوانکاری و کۆمەڵایەتی

هەر نەتەوەیەک بکەین. مێژووی هونەر مێژووی نەتەوەکانە" (ئەفیف بەهناسی).

هونەر لە مێژوودا بەستراوەتەوە بە ناسنامەی نەتەوەیی و نیشتمانپەروەرانەی گەلانەوە، کە چەمکی ناسیونالیزم لەخۆدەگرێت کە هەستی سروشتیی سەر بە یەک نەتەوەیە، کە ئەندامەکانی چەند توخمێکیان هاوبەشە، لە هەمووی گرنگتر زمان و مێژوویەکی هاوبەش. باسکردنی پەیوەندی نێوان هونەر و ناسیۆنالیزم بە ناچاری دەبێتە هۆی لێکۆڵینەوە لە پەیوەندی نێوان هونەر و سیاسەت و ئەو ڕۆڵەی هونەر لە قەیرانە سیاسییەکاندا دەیگێڕێت، جا چ لە حاڵەتەکانی کۆلۆنیالیزمدا بێت یان لە چوارچێوەی قەیرانە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییە ناوخۆییەکان کە پێویستی بە گۆڕانکاری و یاخیبوون لە دۆخی ئێستا هەیە. وەک تاروات ئۆکاشا لە کتێبی "هونەر و ژیان"دا دەڵێت "بە درێژایی مێژوو، هونەرمەند 'فەیلەسوفێکی سیاسی' بووە، چونکە هونەر... بە سروشتی خۆی، پێویستی بە یاخیبوون و سەرپێچیکردن و ناڕەزایەتی دەربڕین هەیە بەرامبەر بەو شتانەی کە کەڵەکەبوون".

ئەم نووسینە بەدواداچوون بۆ قۆناغە مێژوویەکان دەکات، لەوانە شەڕ و شۆڕش و قەیرانە سیاسییەکان، لە ڕۆژئاوا و جیهانی عەرەبیدا، لەو ماوەیەدا هونەر ڕۆڵێکی دیاریکراوی هەبووە لە دەربڕینی هەستی گەلان و نەتەوەکاندا.

هونەری کۆن:

هونەری میسری کۆن یەکێکە لە نموونە مێژووییە دیارەکانی پەیوەندی نزیکی نێوان هونەر و خەڵک. مێژووی میسر بە وردییەکی باڵا لە شوێنەواره هونەرییەکانیدا تۆمار کراوە. هەرچەندە هونەری میسری کۆن لە سەردەمە جیاوازەکاندا کارەکتەری یەکگرتووی پاراست، بەڵام لە ژێر کاریگەری گۆڕانکارییە سیاسی و فیکری و

کۆمەڵایەتییەکان و هەروەها سروشتی سیستەمی حوکمڕانیدا بوو. لە سەردەمی فیۆدالیدا هونەر زاڵ بوو بەسەر هونەری چینی دەسەڵاتداردا، لە کاتێکدا هونەری جەماوەری لە سەردەمی دەسەڵاتی دیموکراسی لە میسردا زاڵ بوو.

دوای هەر قۆناغێکی پچڕان یان پاشەکشەی سیاسی، میسری کۆن سەرهەڵدانەوەی کولتووری بەخۆیەوە بینی، کە بەهۆی هەستکردن بە ناسیۆنالیزمەوە سووتەمەنی بوو وەک کاردانەوەیەک بەرامبەر بە داگیرکاری بیانی. پاشماوەی ئیمپراتۆریەتی نیۆلیتیک، کە دوای سەردەمی هیکسۆس لە سەدەی ١١ پێش زایین هات و لە ساڵی ١٩٢٢ لە تیبس دۆزرایەوە، لە نموونە هەرە دیارەکانی ئەم بوژانەوەی نەتەوەیی و دەربڕینی هونەری دوای داگیرکردنە.

لە هونەری یۆنانیدا، کۆمەڵە پەیکەرێکی بەناوبانگ کە بە "مەرگی ستەمکار" ناسراون، کە لە مۆزەخانەی نیشتمانی ئەسینای ئەمریکا هەڵگیراون، جیاوازن. لە لایەن پەیکەرتاشی یۆنانی کریسیۆس و نێسیاتەوە پەیکەرسازی کراون، یادی شەهیدان هارمۆدیۆس و ئاریستۆگتۆن دەکەنەوە کە لەلایەن هیپارکۆس ستەمکاری ئەسینا تیرۆرکراون. ئەم گرووپە بە

"کۆمەڵکوژی بێتاوانەکان" لە نووسینی هونەرمەندی هۆڵەندی پیتەر بروگێلی گەورە

"وانەیەک و هۆشداریەک بۆ پاشا و فەرمانڕەواکان بۆ خۆبەزلزانین و ستەمکاریی بەردەوام نەبن."

ڕێنێسانس و هەستی ناسیۆنالیستی

لە سەردەمی ڕێنێسانسدا، هونەر لە ئیتالیا ڕەگێکی قووڵی لە نەریتە کۆنەکانی یۆنانیدا داکوتاوە و بەرهەمەکانی میشێل ئەنجێلۆ و لیۆناردۆ داڤینچی و وەستاکانی تری ڕێنێسانسی ئیتالیا گوزارشت لە هەستی نەتەوەیی گەلانی ئیتالیا دەکەن. هەروەها لە نێو هونەرمەندانی سەردەمی ڕێنێسانسی ئەوروپیدا هونەرمەندی هۆڵەندی پیتەر بروگێلی گەورە ناسراوە کە بە "بروگڵی جووتیار" ناسراوە، کە بەرهەمەکانی ئازاری جووتیارانیان لە سەردەمی شۆڕش دژی دەسەڵاتی ئیسپانیادا نیشانداوە، کە بووە هۆی دامەزراندنی کۆماری هۆڵەندا. لە گرنگترین بەرهەمەکانیدا "ماد مێگ" کە وێناکردنی شەڕ و وێرانکارییە، هەروەها "کۆمەڵکوژی بێتاوانەکان" کە پیاوە چەکدارەکان نیشان دەدات کە دانیشتوانی گوندێکی فلاندەرزی سەربڕن.

هەروەها هونەرمەندی ئیسپانی بارتۆلۆمی موریلۆ بە یەکێک لە بەناوبانگترین هونەرمەندەکانی سەردەمی ڕێنێسانس دادەنرێت. موریلۆ لە نیگارکێشانی بابەتگەلی ئاینی بۆ کاتدراییلەکانی ئیسپانیا گۆڕا بۆ وێناکردنی چینە هەژارەکانی کۆمەڵگەی ئیسپانیا، هەروەها لە وێناکردنی منداڵانی بێ ماڵ و حاڵ لە تابلۆکانی وەک "سواڵکەری بچووک"، "لە شاردا ونبوو" و "ژنە فرۆشیارە بچووکەکە"دا سەرکەوتوو بوو. ئەم مەیلە لە مامەڵەکردن لەگەڵ ڕەعیەتەکانی و پەنابردن بۆ نیگارکێشانی چینی کرێکار نوێنەرایەتی ڕەوتێکی نوێ و دیاردەیەکی ناوازە لە سەدەی حەڤدەهەمدا دەکرد.

گۆیا و دیلاکرۆکس و پیکاسۆ

دوای ئەوەی گەلی ئیسپانیا تووشی پاشەکشەی ساڵی ١٨٠٨ و هەوڵەکانی هێزە داگیرکەرەکان بوو بۆ گۆڕینی ئایین و نەریتەکانیان،

تابلۆی "سێی ئایار" لەلایەن هونەرمەندی ئیسپانی فرانسیسکۆ گۆیا

ڕۆشنبیران لە بزووتنەوەکانی بەرخۆدان و ڕزگاریخوازی نهێنیدا کۆبوونەوە. هونەرمەند فرانسیسکۆ گۆیا بە قووڵی کاریگەری ئەو دیمەنانەی مردن و ماڵوێرانی بوو کە دوای سەرهەڵدانی شۆڕشەکە هاتە ئاراوە. بەرهەمەکانی لە زنجیرەی "کارەساتەکانی جەنگ" و "ترسناکییەکانی جەنگ" وێناکردنی مردووەکان و مەحکومەکان و ڕاپەڕینی گەلی ئیسپانیا. بەرهەمەکانی گۆیا دەربڕینی هەستی ناسیۆنالیستی لە ئیسپانیا لەو سەردەمەدا بوو. تابلۆکانی "دووەمی ئایار" و "سێی ئایار" بە هێمای بوژانەوەی نەتەوەیی ڕاستەقینە لە ئیسپانیا دادەنرێت.

یوجین دیلاکرۆکس بە یەکێک لە پێشەنگەکانی بزووتنەوەی ڕۆمانتیک دادەنرێت، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا وەک کاردانەوەیەک لە دژی چەقبەستوویی قوتابخانەی کلاسیک و ئایدیاڵەکانی کە لە ئەفسانە کۆنەکانەوە وەرگیراون سەریهەڵدا. ڕۆمانسیزم جەختی لەسەر ئازادی دەربڕینی سۆز و هەست دەکردەوە و هونەرمەندانی ئەم قوتابخانەیە دەستیان کرد بە

وەرگرتنی بابەتەکانیان لە ڕووداوە هاوچەرخەکان و شەڕە مێژووییەکان.

لە نێو بەناوبانگترین تابلۆکانی دیلاکرۆکسدا "کۆمەڵکوژی کیۆس" هەیە، کە تێیدا ئەو کۆمەڵکوژیانەی تورکەکان لە کاتی شەڕی سەربەخۆیی یۆنان ئەنجامدراون.

هەروەها جێگەی سەرنجە "گێرنیکا"ی هونەرمەندی ئیسپانی پابلۆ پیکاسۆ کە پێشەنگی کوبیزم بوو لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا. ئەم تابلۆیە کە وێناکردنی شەڕی ناوخۆی ئیسپانیایە، وەک نارەزایەتییەک بەرامبەر بە بۆردومانی ئەڵمانی نازییەکان بۆ سەر شارۆچکەی گێرنیکا لە کاتی جەنگدا دروستکراوە و بە یەکێک لە گرنگترین بەرهەمە هونەرییەکانی جیهان دادەنرێت.

ڕووسیا - هونەرمەندانی گەشتیاری

پێش شۆڕشی ١٩١٧ هونەری ڕووسیا گۆڕانکاری بەسەردا هات کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا دەستی پێکردبوو. لەم قۆناغەدا بزووتنەوەی "هونەرمەندانی سەرگەردان" سەریهەڵدا، کە پێکهاتبوو لە هونەرمەندان کە هونەری بۆرژوازی زاڵیان ڕەتکردەوە و بانگەشەیان بۆ هونەر دەکرد کە خزمەتی گەلی

"هونەرمەندی ئیسپانی بارتۆلۆمێ موریلۆ، یەکێک لە هونەرمەندە بەناوبانگەکانی سەردەمی ڕێنێسانس، لە نیگارکێشانی بابەتەکانی ئایینی بۆ کاتدراییلەکانی ئیسپانیا گۆڕا بۆ وێناکردنی چینە هەژارەکانی کۆمەڵگەی ئیسپانیا، هەروەها لە وێناکردنی منداڵانی بێ ماڵ و حاڵ لە تابلۆکانی وەک "سواڵکەری بچووک"دا سەرکەوتوو بوو.

دەکـرد. هەروەهـا پەیـکەرسـازی ڕووسی لەژێر کاریگەری ڕاستەوخۆی ئەم هونەرمەندانەدا پەرەی سـەند، کە بـابەتەکـانـیـان لە ژیـانـی هـاوچەرخەوە وەرگـرتـووە. لەگەڵ سـەرهەڵدانی شـۆڕشـی ڕووسـیا لە سـاڵی ١٩١٧، بزووتنەوەی هونەر پەرەی سـەنـد و چەنـدین گـروپی ئاڤانگارد بە ئامانجی دروسـتکردنی هونەری شـۆڕشـگێڕانە سـەریان هەڵدا، لەنێویاندا "چەپەکان".

تا سـاڵانی ١٩٥٠ تەوەری قارەمانێتی و سەرکەوتن و بنیاتنانی سۆسیالیزم زاڵ بوو بەسـەر دیمەنی هونەر و پێشـانگاکانی ڕووسـیادا، لە کاتێکدا کارەکتەری شـۆڕشـگێڕانە لە بواری پەیکەرسـازیدا زاڵ بوو. ڕەخنەی هونەری لەم قۆنـاغەدا بەشـداری کرد لە بەهێزکردنی دیدگای ڕیالیستی هونەری ڕووسـیا بە جەختکردنەوە لەسـەری و هاندانی هونەرمەندان بۆ وێناکردنی ژیان وەک خۆی، بەبێ ڕازانـدنەوە، شـێـوانـدن، یـان زیادەڕەوی.

هـونەری عەرەبـی - لە نـێـوان ڕەسەنایەتی و مۆدێرنیتە

لە گۆڕەپـانی هـونەری هـاوچەرخی عەرەبیدا، سـەرەڕای درەنگ هاتنی هـونەر بە مـانا مـۆدێـرنەکەی بـۆ جیهـانی عەرەبی، لە ژێر کـاریگەری بزووتنەوە هونەرییەکانی ڕۆژئـاواییـدا کە لە کۆتایی سـەدەی نۆزدەهەم و سـەرەتـای سـەدەی بیسـتەمـدا نـاوەنـدی کاریگەریـان لە میسـر، تونس، مەغریب، سـوریا، لوبنان و عـێـراق دامەزرانـد، بـزووتـنـەوەی هونەرە بینراوەکانی عەرەبی هەر زوو دەسـتـی کـرد بە گەڕان بەدوای ناسنامەی خۆیدا، بەدواداچوون بۆ سـەربەخـۆیی لە هـونەرمەنـدان هەژمـوون، و هەوڵـدان بـۆ دروسـتـکـردنی ڕێـگـای خـۆی لە داڕشتنی ناسنامەیەکی هونەریدا کە دەنـگـدانەوەی لەگەڵ ڕۆحـی عەرەبیدا هەبوو.

لە قـۆنـاغە سـەرەتـایـیەکـانـیـدا، هونەری بینراوی عەرەبی ڕووبەڕووی دووڕیـانـێـکـی بەرچـاو بـووەوە کە ڕەخنەی ڕۆژئاوا سـەپاندبووی، کە

دەستەواژەی "هونەری کارپێکراو"ی بەکارهێنا بۆ هونەری عەرەبی و ئیسلامی، هەوڵی سەپاندنی پۆلێنکردن و دوورخستنەوەی داهێنەری بینراوی عەرەبی لە کایەی هونەری بینراو، یان "هونەری مۆدێرن" دا. ئەم دووفاقییە وای لە هونەرمەندی عەرەب کرد کە بە چەند ئاراستەیەکدا بواری هونەری مۆدێرن بکۆڵێتەوە، ئەو ڕێبازە ڕۆژئاواییە ڕەت بکاتەوە کە داهێنان لە مێژووی خۆیاندا ڕەتدەکردەوە، لە لایەکی دیکەشەوە بەدوای ئیلهام وەرگرتن لە هونەری بینراوی ڕۆژئاوایی.

ئەم دژایەتییە سەرەتای ئەو قەیرانەیە کە ڕووبەڕووی هونەری بینراو دەبێتەوە لە جیهانی عەرەبیدا. سەرەڕای سەرهەڵدانی قوتابخانەکان لە جیهانی عەرەبیدا کە پەیوەستن بە هونەری ئایکۆنیکەوە، وەک قوتابخانەی حەلەب و سەرەڕای تەماحی عوسمانییەکان بۆ لاساییکردنی ڕۆژئاوا بە دامەزراندنی نیگارکێشانی ڕۆژئاوا، ئەوەی پێشەنگ ئاگادار بوون کە ئەمە نوێنەرایەتی لادان لە ڕۆح و کولتووری عەرەبی دەکات. بەڵام کاریگەری ڕوونی ڕۆژئاوایی پێشەنگەکانی سەرەتایی هونەری بینراوی عەرەبی، بەتایبەتی ئەوانەی لە ژێر چاودێری ڕۆژئاوادا خوێندوویانە، تایبەتمەندییەکی دیاریکەری ئەم نەوەیە بوو. توێژەرێک دەڵێت "ڕوانگەیەکی هەمەلایەنە سەبارەت بەوەی کە ڕۆژئاوا چۆن وابەستەییەکی هونەری دامەزراندووە، کە لە هاتنە ناووەی بۆ ناوچەی عەرەبییەوە دەستپێدەکات، بە شێوەیەکی دوور لە دوو دڵی هەماهەنگی و لێکتێگەیشتنی نێوان زلهێزە کۆلۆنیالییەکان سەبارەت بە داگیرکاریی فیکریی سیستماتیکی و هەوڵدان بۆ دەستبەسەرداگرتنی خودی ئەو چەمکانە پشتڕاست دەکاتەوە کە ناسنامەی عەرەبی پێکدەهێنن."

لە بەرامبەردا کۆمەڵێک هونەرمەند لە وڵاتانی جۆراوجۆری عەرەبی لە

یەک کاتدا دەستیان کرد بە ڕووبەڕووبوونەوەی.ئەم تەحەددایانە بە گەڕانەوە بۆ ڕەسەنایەتی و وەرگرتنی ئیلهام لە میراتی عەرەبی. خۆشنووسی عەرەبی کە بە سیناریۆ و نووسین ناسراوە، هونەری ئیسلامی و هونەرە فۆلکلۆرییەکان لقێکی گرنگی هونەری بینراوی عەرەبین، کە یارمەتیدەر بووە بۆ بەعەرەبکردنی کارە هونەرییە مۆدێرنەکان لە وڵاتانی عەرەبی و پێدانی زمانێکی ناوخۆیی کە لەگەڵ کولتووری عەرەبیدا بگونجێت.

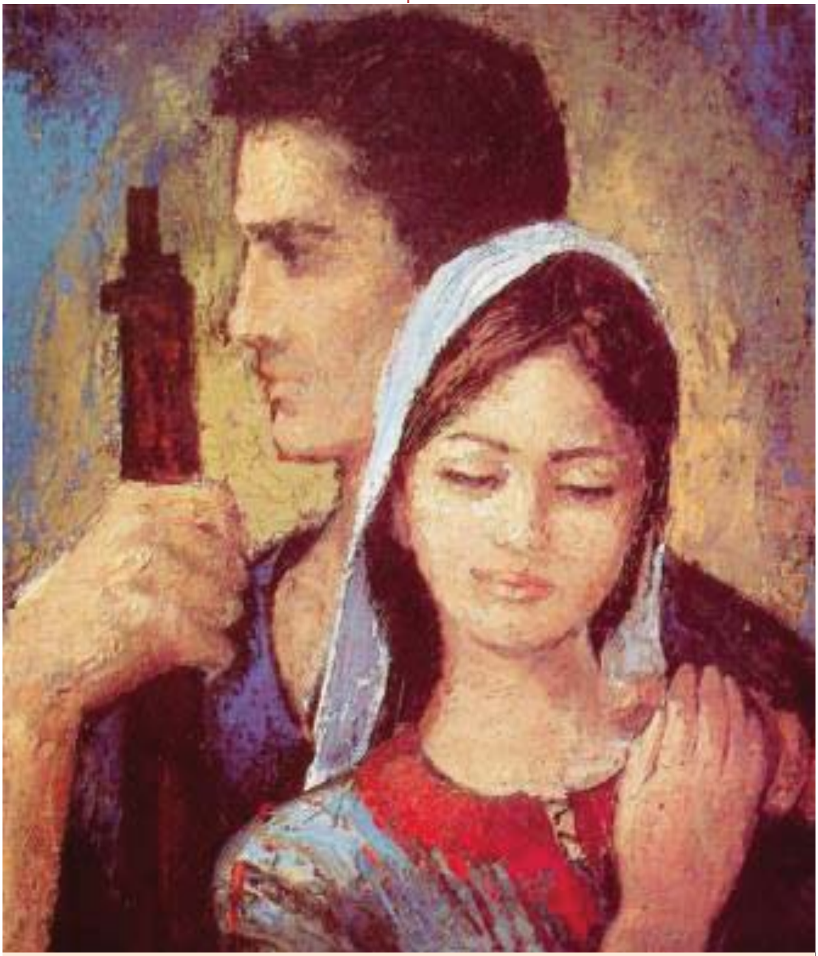

بووک و زاوا لەسەر سنوور" لە نووسینی هونەرمەند ئیسماعیل شەمعوت

دەشـــڵێت: "لە قۆناغە ســـەرەتاییەکانیدا هونەری بینراوی عەرەبی کەوتە ناو کێشـەیەکی گەورەوە کە ڕەخنەی ڕۆژئاوا سـەپاندبوو، کە دەســـتەواژەی 'هونەری کارپێکراو'ی بەکارهێنا بۆ هونەرە عەرەبی و ئیســـلامییەکـان، وەک هەوڵێـک بۆ ســـەپـاندنی پۆلێنکردن و دوورخستنەوەی داهێنەری بینراوی عەرەبی لە کایەی هونەری بینراودا."

ڕێنێسانسی هونەری عەرەبی

پەیکەری "ڕێنێسانسی میسر" لەلایەن پەیکەرتاشی میسری مەحمود موختارەوە

پاشماوەکانی ئیمپراتۆریەتی شانشینی نوێ (میسری) کە دوای سەردەمی کۆنترۆڵکردنی هیکسۆس لە سەدەی یازدەهەمی پێش زایین، کە لە سـاڵی ١٩٢٢ لە تیبس دۆزرایەوە، لە نموونە هەرە دیارەکانی ئەم بوژانەوەی نەتەوەییە و نوێنەرایەتیکردنی لە بواری هونەردا، دوای داگیرکارییەکە".

هونەری هاوچەرخی عەرەبی لە ماوەی سەدەی بیستەمدا ڕێگای خۆی دروستکرد، بە قووڵی لەگەڵ ڕووداوە مێژووییەکان کە لە جیهانی عەرەبیدا ڕوودەدەن، تێکەڵ بوو. لە میسر شۆڕشی ساڵی ١٩١٩ بە ڕووداوەکانی هاوڕێی و ئەو گەرموگوڕییەی ناسیۆنالیزم کە دروستی کرد، کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ئەو هونەرە هەبوو کە ناسنامەی میسری لەو کاتەدا بەرجەستە دەکرد و پێزانینی گشتیی بەرفراوانی بەدەستهێنا. پەیکەرەکەی مەحمود موختار لە ساڵی ١٩٢٨ بە ناوی "بەئاگاهاتنەوەی میسر" بە هێما و مانا دەوڵەمەندەکەیەوە وەک بەرجەستەیەکی زیندوو بۆ هەستی نەتەوەیی و شوناسی میسری کاری دەکرد. لە لایەکەوە نوێنەرایەتی بەئاگاهاتنەوەی ڕۆحی نەتەوەیی لە ناو هونەرمەندان و خواستی دەربڕینی سەربەخۆیی خۆیان بە شوناسی میسری لە ڕێگەی هونەرەوە دەکرد، کە مێژووی دەوڵەمەندی و شارستانیەتی کۆن و نەریت و میرات و بەرەنگاربوونەوەی کۆلۆنیالیزم و خەونی سەربەخۆیی لەخۆگرتبوو.

هونەرمەندانی عەرەب بە گشتی بە درێژایی سەدەی بیستەم خەریکی ئەو پرس و ڕووداوە سیاسیانە بوون کە جیهانی عەرەبییان لە قاڵب داوە و تا ئێستاش بەردەوامن. دۆزی فەلەستین بە تایبەتی لە لایەن هونەرمەندانی فەلەستینی و لە ڕاستیدا لەلایەن هونەرمەندانی عەرەب بە گشتی سەرنجێکی بەرچاوی وەرگرت. لە کاتی

دەستدرێژی سێ قۆڵیدا، شەڕی پۆرت سەعید لە ساڵی ١٩٥٦ خاڵی وەرچەرخانێکی مێژووی هونەری میسری بەخۆیەوە بینی. بۆ یەکەمجار لە گەڕەکێکی چینی کرێکاردا، لە خێمەیەکدا، پێشانگایەک بەڕێوەچوو، بە ئامانجی ئەوەی کە هونەرمەندان بتوانن بەشداری خۆپیشاندانێک بکەن بۆ پشتیوانی لە بەرخۆدان. دواتر کۆمەڵەی دەرچووانی هونەرەجوانەکان بە هاوکاری بەشی کاروباری گشتی هێزە چەکدارەکان پێشانگای "خەباتی جەماوەری"یان لە وێستگەی شەمەندەفەری پۆرت سەعید ئەنجامدا، لەگەڵ پێشانگاکانی دیکە. لە جەزائیر لەگەڵ هەڵگیرسانی شۆڕشی جەزائیر لە ساڵی ١٩٥٤، بە ئامانجی ڕزگاربوون لە کۆلۆنیالیزمی فەرەنسی، هونەرمەندانی جەزائیری و عەرەب ئیلهامیان لە ڕووداوەکانی شۆڕش وەرگرت. لە نێویاندا فارس بوخاتەم بوو کە نازناوی "هونەرمەندی شۆڕش"ی لێنرا، بەو پێیەی یەکێک بوو لە هونەرمەندە دیارەکانی پابەندی دۆزی شۆڕشگێڕانەی ئەو سەردەمە. دوابەدوای دامەزراندنی یەکێتی گشتی هونەرمەندانی پلاستیکی عەرەبی، یەکەمین فێستیڤاڵی عەرەبی لە ساڵی ١٩٧٢ لە دیمەشق بەڕێوەچوو، تەوەری هونەری نەتەوەپەرستانە بوو، هەروەها بەرهەمی هونەرمەندانی عەرەب لە فێستیڤاڵەکەدا ئیلهامیان لە دۆزی فەلەستین و شەڕی سەربەخۆیی جەزائیر و شەڕانگێزی و بەرخۆدان و تەوەری پەیوەست بە کۆلۆنیالیزم و ڕەگەزپەرستی وەرگرت. هونەری هاوچەرخی فەلەستینی نموونەیەکی سەرەکی پەیوەندی نێوان هونەر و ناسنامەی نەتەوەییە. ڕۆڵێکی گرنگی هەبووە لە تیشک خستنە سەر شوناسی فەلەستینی و دۆزی فەلەستینی چ لە ئاستی ناوچەیی و چ لە ئاستی نێودەوڵەتیدا و لە دارشتنی گوتارێکی کولتووری و سیاسیی فەلەستینی جیاوازدا.

لە ڕووی مێژووییەوە هونەر ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە نوێنەرایەتیکردنی ناسنامەی بەکۆمەڵی گەلان لە سەرانسەری سەردەم و شوێنە جیاوازەکاندا. ڕەهەندە کولتووری، ئایینی، سیاسی، کەسی و کۆمەڵایەتییەکانی ناسنامەی تاک و دەستەجەمعی دەرئەبڕێت و هەوڵدەدات سنوورە تەسکەکانی ناسنامەی ناوخۆیی تێپەڕێنێت، لە ڕێگەی کاریگەرییە بەردەوامەکانییەوە لە سەرانسەری شوێن و سەردەمی جۆراوجۆردا گشتگیری بەدەستبهێنێت. وێنەکێشان و پەیکەرەکانی میسرییە کۆنەکان میسری کۆنیان بە کۆمەڵگا و بیروباوەڕ و سیستەمی سیاسییەوە دەربڕیوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم هونەرە کۆنە سەرنجراکێشیەکی سەرنجراکێشی پاراستووە کە بە تێپەڕبوونی کات لە میسرەوە درێژدەبێتەوە بۆ ئەوەی بگاتە بینەرێکی جیهانی. چەندین نموونەی کۆن و چ مۆدێرن، ئەم خاڵە دەخەنە ڕوو، هونەر پیشان دەدەن کە نوێنەرایەتی ناسنامەی ئەو گەل و کۆمەڵگایانە دەکات کە تێیدا سەرچاوەی گرتووە، لە هەمان کاتدا ناساندنی گشتگیری بەدەستهێناوە. پەیوەست بوونی هونەر بە ڕۆحی نەتەوەیی گەلانەوە نەیکردە دیل بۆ بابەتی سیاسی یان نەتەوەیی، بەڵکو پەیوەندی نێوان هونەر و سیاسەت وەک پەیوەندییەکی حەتمی دەمێنێتەوە، کە بەهۆی قەیرانە مێژووییەکان بە هەموو جۆرەکانییەوە دروست بووە، جا چ سیاسی، ئابووری، یان کۆمەڵایەتی بێت.

هونەر تەنها کەرەستەیەکی جوانکاری نییە، بەڵکو زمانێکی بێدەنگ و پڕ بەهێزە بۆ دەربڕینی ناسنامە، مێژوو و بەرەنگاربوونەوەی ئەو قەیرانە قووڵانەی کە گەلێک بەدەستیانەوە دەناڵێنێت. لە مێژووی هاوچەرخی کورددا، هونەر بووەتە پردێک بۆ پاراستنی بیرەوەری بەکۆمەڵ و تێکشکاندنی ئەو هەوڵانەی کە ویستوویانە شوناسی نەتەوەیی بسڕنەوە. کاتێک باس لە

شێوەکاری و پەیکەرتاشیی کوردی دەکەین، باس لە گەشتێکی پڕ لە ئازار، خۆڕاگری و زیندووبوونەوە دەکەین.

یەکەمین تابلۆی شێوەکاری کورد:

جێهێشتووە. ئەو شێوەکارە کە زۆربەی تابلۆکانی لەنێوچوون، لە ناوەڕاستی ٢٠١٧ دا یەکێك لە تابلۆکانی لە بەغدا دۆزرایەوە و پاشان هێنرایەوە سلێمانی .تابلۆکەی

تابلۆی شێوەکار حەسەن فەلاح

تابلۆی شێوەکاری لە باشووری کوردستان مێژووەکەی دەگەڕێتەوەی بۆ ساڵی ١٩٤٢ ، کە شێوەکار (حەسەن فەلاح ساڵی ١٩١٠ لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، خاوەنی تابلۆکەیە، حەسەن شێوەکارێکی دەسترەنگینی ئەوکات بووە و لەسەر باڵەخانەکان ئاسەواری هونەریی خۆی

حەسەن فەلاح لە ساڵی ١٩٤٢ دروستکراوە، لە ئێستادا لە گەلەری زاموا نمایش دەکرێت، حەسەن فەلاح، جگە لە تابلۆ، چەند دیواربەندێکیشی دروستکردووە و ئێستە بەپێی هەندێ سەرچاوە ئەو دیوار بەندانە دەکەوێتە وڵاتی کویت.

گۆڤاری ڕاکاڵ ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku

هونەری شێوەکاریی کوردی: ڕەنگەکان لە نێوان هاوار و ئومێددا

شێوەکاریی کوردی لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا زیاتر لایەنێکی فۆلکلۆری و سروشتیی هەبوو، بەڵام لەگەڵ چڕبوونەوەی قەیرانە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان لە سەدەی بیستەمدا، وەرچەرخانێکی گەورەی بەخۆیەوە بینی. ڕەنگەکان لە تابلۆی شێوەکارانی کورددا تەنها بۆ نیشاندانی جوانیی سروشتی کوردستان نەبوون، بەڵکو بوونە کەرەستەیەک بۆ دۆکیۆمێنتکردنی کارەساتەکان.

ڕەنگدانەوەی تراژیدیا و شۆڕش:

شێوەکارانی وەک *ئیسماعیل خەیات*، *ئازاد شەوقی* و چەندین مامۆستای دیکە، توانیویانە لە ڕێگەی هێڵکاری و شێوازی سوریالی و ئێکسپرێسیۆنیستییەوە، هاواری گەلی کورد بە جیهان بگەیەنن. ئەنفال، هەڵەبجە، کۆچی کۆچبەران و ڕاپەڕینەکان، بوونە تەوەری سەرەکیی تابلۆکان.

ناسنامەی نەتەوەیی لە ڕێگەی هێماکانەوە: لە تابلۆ شێوەکارییەکاندا، هێماکانی وەک (ژن بە جلی کوردییەوە، چیای سەرکەش، کۆتر، و خۆر) بەردەوام دووبارە دەبنەوە. ژنی کورد لە هونەری شێوەکاریدا تەنها هێمای جوانی نییە، بەڵکو هێمای نیشتمان، خۆڕاگری و بەردەوامیی ژیانە لە کاتی قەیرانەکاندا.

پەیکەرتاشیی کوردی: بەرجەستەکردنی مێژوو لە جەستەی بەرد و برۆنزدا

ئەگەر شێوەکاری لەسەر ڕووبەرێکی تەخت کێشەکان پێشکەش بکات، ئەوا پەیکەرتاشیی کوردی هاتووە مێژووەکە بە شێوەیەکی مادی و سێ ڕەهەندی لەسەر زەوی چەقاندووە، بۆ ئەوەی ببێتە بەشێک لە بیرەوەریی ڕۆژانەی تاکی کورد. پەیکەرتاشی لە کوردستاندا ڕاستەوخۆ بەستراوەتەوە بە چەمکی "شەهید"، "سەرکردە" و "قوربانی".

هێمای نەمری و یادکردنەوە:

پەیکەرتاشە گەورەکانی کورد (وەک

خالید زامدار، چێنەر نزار، هادی زیائەدینی لە ڕۆژهەڵات و چەندین داهێنەری تر) توانیویانە کەسایەتییە مێژوویی، ئەدەبی و سیاسییەکان لە فەوتان ڕزگار بکەن. کاتێک پەیکەری شاعیرێکی وەک نالی، مەحوی، یان شێواوی قوربانیانی هەڵەبجە لە گۆڕەپانی شارەکاندا دادەنرێت، ئەوە تەنها بەردێک نییە، بەڵکو بەرهەڵستکارییەکی بەردەوامە دژی لەبیرچوونەوە.

تێکشکاندنی قەیرانی شوناس:

نەیارانی گەلی کورد هەمیشە هەوڵی شێواندنی مێژووی ئەم نەتەوەیەیان داوە، بەڵام پەیکەرتاشیی کوردی بە بەکارهێنانی کەرەستە ڕەقەکانی وەک برۆنز، مەڕمەڕ و چیمەنتۆ، مێژووەکەی کردووە بە ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر. هەر پەیکەرێک لە گۆڕەپانێکدا، گێڕانەوەیەکی مێژووییە کە نەوەی نوێ پێوەی دەبەسترێتەوە.

ئەنجامگیری: هونەر وەک ستراتیژییەکی مانەوە

لە کۆتاییدا، دەتوانین بڵێین شێوەکاری و پەیکەرتاشیی جۆرەکانی تری هونەری کوردی تەنها گوزارشتێکی سەرپێیی نین، بەڵکو **ستراتیژییەکی نەتەوەیین بۆ پاراستنی ناسنامەی گشتی.** کاتێک

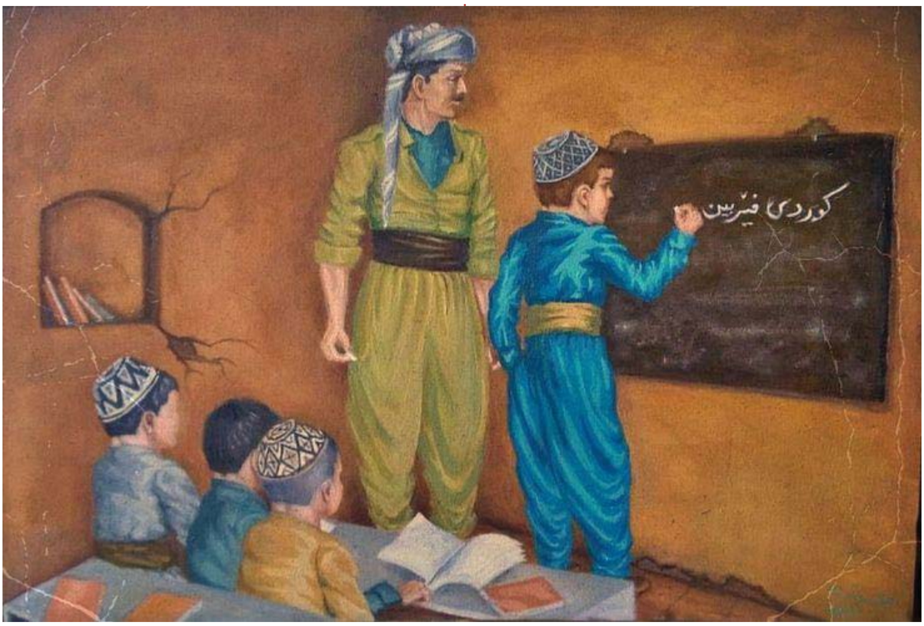

پەیوەندییەکی مێژوویی ڕووبەڕووی قەیرانی پچڕان یان شێواندن دەبێتەوە، ئەم دوو کایە هونەرییە دێن و مێژووەکە سەرلەنوێ دادەڕێژنەوە. هونەرمەندی کورد توانیویەتی لە ڕێگەی فڵچە و تاشەبەردەوە، ئازارەکان بکاتە وزەیەکی بەردەوام بۆ مانەوە و ناسنامەی کوردی لە چوارچێوەیەکی ناوخۆیی تەسکەوە بباتە سەر سەکۆ جیهانییەکان و بیسەلمێنێت کە کورد خاوەنی شارستانییەت و دیدگایەکی قووڵە بۆ ژیان.

سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە

إبراهيم داود، **"قراءات تشكيلية: بيتر بروغل: ١٥٢٥ ــ ١٥٦٩ م"**، صحيفة الجماهير، العدد ١٢٥٧٩ (٢٤ أبريل/ نيسان ٢٠٠٨).

أحمد أحمد يوسف، **الفن السوفييتي**، القاهرة: دار المعارف، ١٩٧١.

التشكيل العربي وتأصيل الهوية، حلقة دراسية، الشارقة، دائرة الثقافة والإعلام، ١٩٩٣.

ثروت عكاشة، **الفن والحياة**، القاهرة: دار الشروق، ٢٠٠٢.

جمال قطب، **روائع الفن العالمي: خلاصة الفكر الإنساني والإبداع العبقري على مر العصور**، ط ٢، القاهرة: دار مصر للطباعة، د.ت.

عفيف بهنسي، **الفن والقومية**، دمشق: وزارة الثقافة، ١٩٦٥.

موزەفەر ئەحمەد عباس، مێژووی هونەری شێوەکاری لە کوردستان، گۆڤاری گوڵان.

RACAL

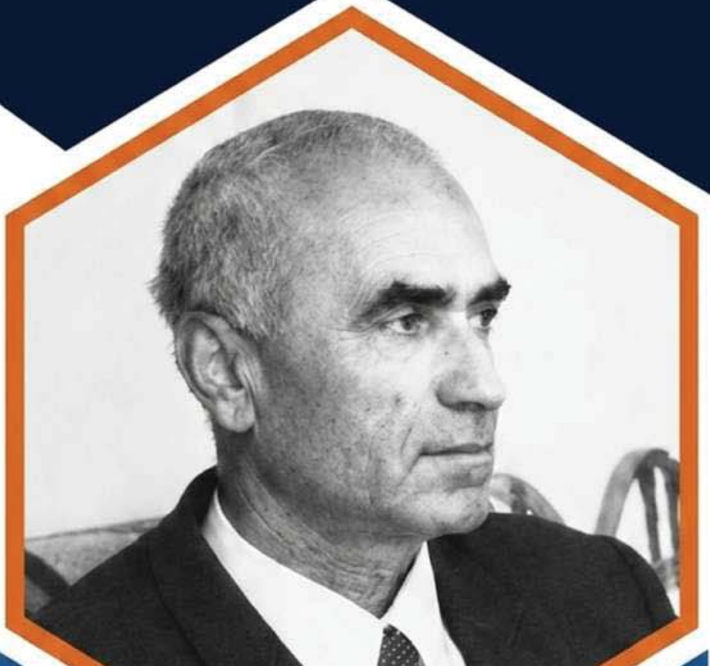

دۆسیەی یەکەم تایبەت بە نووسەر و روناکبیر

مستەفا نەریمان

قەڵەمێکی بەبرشت

ئەم گۆڤارە لە ماڵپەڕی هەواڵنامەی کتێب داگیراوە hewalname.com/ku